

ВІДДЯЧИВСЯ

Повість з козацьких часів

Присвячую Учителю грядучого покоління ІВАНОВИ ФРАНКОВИ на ювілейний рік.

I.

Густий непроглядний туман оповив широкий степ лівобережної України. Дивишся на п'ять кроків — не доглянеш, що перед тобою. Куди не глянеш — і довкруги, і над головою сіро. В повітрі стоять дрібнесенькі порошинки пари. Вона зливається в грубі каплі й осідає на траві чистою росою. Червоний степовий цвіт клониться під вагою роси. В степі тихотихесенько. І птиця і звір степовий кудись подівся, причахнув та заснув, дня божого, сонця ясного дожидає та лиманового вітру сподівається. Він туман розжене, усе заясніє, закрасується, і степ оживе. Озоветься степова птиця, божий жайворонок підлетить під небо заспівати Богові небесному свою пісеньку, прокинеться звір, зареве могутнім голосом бородатий тур, засвище сусол, зірветься налякане вовком стадо степових кіз, налетить табун диких степових коней, хвилюючи високою тирсою, заживе увесь степовий світ своїм життям. Та сонце ще не зараз підніметься, вітер не зараз повіє. Щойно світає.

Степом їде козак-запорожець. І вся його одежа, і кінь вороний аж мокрі від роси. Козак вкрився вовняним кобеняком, покурює люльку і їде поволі, нога за ногою.

Він ще не старий. Найбільше буде йому тридцять літ з роду. Ще його літа не згорбили, не пригнули, держиться на коні прямо і голову держить високо. На нім червоний, мов маків цвіт, жупан підперезаний широким шовковим поясом. При боці висить шабля-товаришка, за поясом два

пістолі. На плечах довга рушниця, яку скрив в один рукав кобеняка, мов мати малу дитину, стереже, щоб не змокла.

— Ізнемігся, вірний товаришу,— заговорив козак, гладячи вороного по шиї. Кінь сопів важко і постогнував, наче людина знеможена роботою...

— Ще трохи, товаришу,— потішав козак коня.— Вітер повіє, туман розійдеться, сонце засвітить і не пропадемо, діб'ємося до шляху...

— Ух! Погано,— говорив козак до себе.— З шляху збився (матері його ковінька), геть збився, наче п'яний. От і тверезому таке трапилося, нечистий геть попутав та на манівці повів. Хрест святий, ору-жіє на диявола! От нечистий, пропадай, щезай! Як живу, таке не траплялося. Знаю степ, наче свою кишеню, та нечиста сила туман навела... Донці, щирі товариші, угостили як слід, я трохи і випив, та все не те, щоб упився. Хіба ж я не тямив, чого приїхав, за чим мене послали? Ну, ну, прочитає мені кошовий добрий отченаш. Приказано було вертати не гаючись, діло пильне, а воно он що. Нечистий посміявся, поглумився. А панотець усе в церкві балака, що хрещеному чоловікові, доброму козакові, який у страсі божім живе й ворога б'є, нічого чортяки боятися... А хіба ж я не по закону божому живу? Свята святкую, посту додержуюся, молитви читаю, ворога б'ю... А воно чортяка таки показав на мені свою силу... Та коли б сам не зміркував, то б і не повірив... Перебіг мені дорогу цап. Ну що ж таке? Цап та й годі! А воно не цап, а справжній чортяка у цапа перекинувся, тумана навів та з шляху збив... Ні зірки не видно на божому небі, ну їдь, куди знаєш навперед себе... Погано! Він і тепер мене за ніс водить... Ху, ти поганий, щезай та відчепися!

Знаменіє хрестнеє та будеь на мені!

Козак зняв шапку, перехрестився тричі і став у голос відмовляти молитви...

А поки що, від сходу сонця стало щораз більше прояснюватись. А далі крізь туман стало показуватись буро-жовте сяйво. Відтак показалаась куля велика. На степу стало оживати. Прокинулась птиця, з-під ніг коневі зірвався заяць і поскакав у високій траві. Запорожець молився завзято, хочаби прибити в собі неміле вражіння, яке викликав заяць. Вже ж воно непевний знак, який нічого доброго не ворожить.

Та згодом стала колихатись трава. Зразу легесенько, відтак сильніше подував вітер від Дніпрового лиману. Від того заколихався, замішався туман. Мряка збивалася в густу хмару. Одна прилягала до степу, друга підносилася вгору, густішала, то розривалась на шматки, поки вітерець не взяв її на свої крила і не поніс далеко на північ.

Горою показувалось місцями поміж хмарами синє небо. Сонце виглядало щораз виразнійше, аж поки не засяяло з усією силою. На траві блищала роса, мов діаманти. Сонце стало нагрівати. З козачої одежі йшла густа пара. Вороний запорскав весело і став на-ходу скувати траву та цвіт степовий.

У запорожця повеселішало на душі. Він перехрестився до сонця і затагнув пісню. Його голос залунав по широкому степу, перебігав по росистій траві.

— Воно все гарно,— говорив козак,— коли б лише знати, у якій світ завела мене нечиста сила. Годилося б відпочити і поспідати. І коневі спочити треба, що ж удієш? Кошовий сердитий буде, вилає, коби не що гіршого, та годі! Чого доброго, а може якраз не туди попав, як треба і треба буде завертати... Погано!

Запорожець піднісся в стременах і став розглядати степ кругом, шукаючи пригожого місця на відпочинок. Добре було б натрапити на якийсь потічок, щоб води напитися та коня напоїти...

Аж ось здалека побачив високу могилу. Її вершка держалась ще хмара густого туману. Запорожець зрадів і завернув туди коня.

При могилі все ж безпечніше, чим у степу. Станеш на могилі, то й ворога здалеку побачиш і швидче до оборони приготуєшся. Ніхто тебе несподівано не заскочить. Коли б лише воду знайти, бо спрага таки мучить. Запорожець став збирати долонею свіжу росу. Обмив лице та прикладав до спрагнених губ. Ставши під могилою, він зліз з коня, погладив його, поцілував, мов дитину, в голову, розсідлав та пустив пастися. Кінь потряс цілим своїм тілом і давай качатися по траві, перекидаючись через хребет з одного боку на другий. Запорожець підвів руки вгору, витягаючи кості, та взявся варити снідання. Назбирав сухого бадилля, викресав огню та завісив на кілках невеликий казанок.

— Або це не чортова омана? — говорив козак сплюнувши з досади. — Що ж я варитиму, як води нема?

Він вивернув з досади казанок ногою, аж геть в траву покотився, поклався біля огню і закував люльку. Кінь став пастися, шукаючи поживи низько при землі поміж високою травою, де ще трава не обсохла від роси. Запорожець став морити сон. Козак кивнув кілька разів головою, очі аж злипалися. Далі випала з рота люлька, він обернувся горілиць і захропів з усеї сили...

Та раптом кінь став голосно форкати... Запорожець умить прокинувся і зовсім очунав. Поглянув за конем. Він підвів високо голову, стриг вухами і наїжив гриву. Запорожець схопив рушницю і вибіг на могилу. Зараз побачив, як з одного боку хвилювала трава. Запорожець придивлявся пильно і побачив татарську високу шапку. Татарин гнав на коні в той бік, де стояла могила. Запорожець присів і підвів рушницю до стрілу, та зараз її понизив. Татарин держав щось перед собою на сидлі.

— Бранця везе клятий, християнську душу. Міг я накоїти лиха. Та пожди, голубе, піймаємо і так.

Він миттю зсунувся з могили і відіпняв від сідла аркан. Узяв його у руки і зладив петлю. Тим часом вороний щораз більше непокоївся. Він ладився втікати, вже і хвіст підносив в гору.

— Не бійсь, старий,— заговорив запорожець,— сюди до мене.

Кінь справді успокоївся від того голосу і завернув до свого пана. Тим часом козак зняв шапку з голови і понизившись, підходив травною назустріч татаринові. Татарський кінь добував останніх сил і гнав, як міг. Татарин підганяв його нагайкою. Як порівнявся з козаком, зафуркотів в повітрі аркан і впав татаринові на голову. Наляканий кінь скочив убік, а татарин повалився на землю з петлею на шиї. Кінь помчав далі, а запорожець тягнув татарина щосили до себе. Як козак наблизивсь до нього, лежав він у траві з розверненими руками. У жменях сторчала вирвана трава, якої зразу придержувався. Обличчя було синє, очі так витріщив, що трохи наверх не повилазили. Петля затяглась цупко на шиї і стиснула її так, що одною рукою обнімеш. Татарин задушився на смерть.

— Лежи ж собі тут, голубе, і одпочинь, а ми подивимось на твою добичу.

Він підбіг далі і побачив в траві засинілого хлопчину.

Був се дітвак не більш дванадцяти літ, гарний, мов мальований, як той ангелок, якого на образах у церкві пишуть. У нього було гарне напричуд личко та кучеряве волосся, мов у баранця. Хлопцеві були зв'язані позад руки сирівцем.

Запорожець добув ножа і розтяв пута. Узяв хлопця обережно на руки і заніс до вогню. Хлопець не отямився ще. Запорожець приклав вухом до його грудей і слухав серця. Воно билось поволі.

— А тут, хоч гинь, нема каплі води,— говорив сердито запорожець,— тверези його чим хочеш...

Він узяв з різка трохи тютюну і наклав хлопцеві до носа.

Хлопець пчихнув раз і другий, отворив очі і став лячно розглядатися довкруги.

Запорожець повеселішав, моргнув на хлопця:

— Здоров, хлопче, пчихай на здоров'я! Мій тютюн не аби який, хоч султанові турецькому подавай, не тощо. Вмерлий би пчихнув. Ось тобі тепер, мій синку, глоток горілки, зараз і сили набереш. А коли ти голодний, то й хлібець знайдеться у мене. Добрячі донці не пустили з порожною торбою.

Запорожець витяг кусок сала, паляницю і подав хлопцеві, який пчихнув ще раз, а від горілки дуже скривився.

— Та я тобі, небоже, горілки не дам, то лише тепер так, бо ти знемігся дуже, ну їж здоров...

— Мені дуже пити хочеться.

— Я так і думав. Та подожди, козаче, прийде час то й нап'ємося. От зараз і поїдемо воду шукати, а поки що ти поживись гарненько та втішайся, що ти не в татарськiм сирівці...

— А де ж той татарин, що мене захопив з поля? — спитав наляканий хлопчина. Йому збиралося на плач...

— Не бійсь, він вже пропав, он там у петлі мого аркана стирчить. Тепер ми познайомимся. Ти мене зови дядьком Касяном, та ще й Бистрим за прізвиськом. А тебе як кличуть?

— Мене Івасем звуть та ще й Чорноусенком по батькові.

— Ну гарно. Коли ти, Івасику, не дуже знемо-жений то зараз і поїдемо далі, якщо мій кінь не пропав...

Він устав і розглянувся довкруги. Яких сто кроків далі стояв в траві вороний. Та й не сам один. Біля нього пасся і татарський кінь; він відбіг недалеко, завернув і стоваришувався з вороним.

— Кінь розумна тварина, наче чоловік, от зараз завели товариство, а мені якраз другого коня треба.

Запорожець свиснув. Вороний підвів голову і став наближатися. Татарський кінь ішов несміло за ним. Опісля станув, підвів голову і став як би з недовірям придивлятися козакові. А вороний прийшов до свого пана, мов пес, і наставив свою голову, дивлячись йому розумними очима в лице. Козак узяв його за шию погладив і поцілував ніжно в самі ніздрі.

Побачивши се, татарський кінь осмілився і став крок за кроком наближатися.

— Заложуся, що це козацький крадений кінь,— говорив Касян.

Івасеві се дуже подобалося. Він підвівся з землі, приблизився до коня і став його гладити по ший. А далі, побачивши другого коня, аж скрикнув з радощів і побіг до нього.

Кінь відозвався радісно і став хлопця обнюхувати, а далі поклав голову на його плече.

— Знаєш його?

— Та ж се наш буланий. Злодій татарин піймав його зразу на аркан, — говорив хлопець крізь сльози. — Я не знав, що сталося, підійшов до коня, якого татарин вже і осідлав, а той клятий схопив мене, скочив на коня і втік у степ. Я пручався щосили, а він мені на бігу зв'язав руки сирівцем. Опісля не знаю, що зі мною робилося, бо я стратив пам'ять...

— Ось як воно було, я так і думав. Тепер скажи мені, дитино, звідкіля ти.

— Яз Гаврилівки...

— А де ж та твоя Гаврилівка буде? Яке від вас найближче містечко чи город?

— Батько мій у Лубни їздив на ярмарку, то, либонь, містечко наше — Лубни.

— А батько твій, коли у Лубни їздив, то за один день повертав додому?

— Авжеж. Поїде, було, рано, а літом, коли ще сонце не сховається, було, й верне.

— Так значить твоя Гаврилівка недалеко Лубнів. А Лубни, то Яреми Вишневецького маєтність.

— А хіба ж ти, дядьку Кас я не, його знаєш, себто нашого пана?

— У вічі я його не бачив та від збігців, його підданців, що на Запоріжжя повтікали, багато я про нього лихого чував, тому й знаю.

— З нашої Гаврилівки, теж багато народу на Запоріжжя втікає. Та скажи, дядьку, куди мені додому їхати, коли мій буланий знайшовся?

— Поперед усього скажи мені, синку, як тебе і звідкіля татарин піймав?

— А ось воно як було. Пігнав я з хлопцями-то-варишами коней пасти за село. Вже було під захід сонця. Ми стали коней зганяти в купу, вертати треба було. Дивлюсь я, нема мого буланого... Я розглядаюся, а він стоїть в траві, мов на припоні, і не порухнеться... Кличу його, свищу у пальці, нічого не слухає. Я підбіг до нього, та вже й знаєш, яка пригода трапилась. Я став кричати, щосили. Біля мене їхали якісь два татари. Мій крик почули старші і пустились доганяти. Почулись стріли з рушниць, тамті татари попадали з коней, а мій таки втік... У нього не потрапила куля.

— Бо твої не стріляли на тебе, сину, а то не жити б ні тобі, ні твоєму татаринові. Тепер ти послухай, що скажу. Коли ти їхав відучора звечера, то велику ти дорогу зробив. Татарин знає, як втікати. Бачу, що твій буланий кінь добрий... Бог-зна, де твоя Гаврилівна буде. Не можу я тебе самого додому пустити.

— Так відвези мене, дядьку Касяне, а батько мій спасибі тобі скаже.

— Рад би я з душі тобі пособити, любя дитино, та мені ніколи. Мене за ділом кошовий послав, треба мерщій вертати, а то достанеться мені на горіхи, бо я з шляху збився та цілу ніч по степу блукав. Треба що мога поспішати. Воно так буде: візьму тебе з собою на Січ, а відтак то якась нагода трапиться повезти тебе в Гаврилівку.

— Та на Січ мій старший брат пішов, Максим Чорноусенко, може ти його дядьку знаєш?

— Може й знаю, та там уже не Чорноусенко, а як-небудь інакше зветься....

— Як же воно так?

— А такий старий козацький запорозький звичай. Зови себе як хочеш, а, попавши на Січ, приложать тобі зараз інше ім'я і у список так переведуть...

— Чом же воно так?

— А ось чом. Ти знаєш, може, що на Січ до запорожців втікають підданці усяких панів. А пани страх люті за се, що їм робочого люду убуває. Вони стежать за втікачами, перед королем, перед гетьманами польськими скаржаться на запорожців, що їх підданих переховують. Тоді то король чи гетьман польський пише на Запоріжжя кошовому гостру грамоту. Приказується, мовляв, зараз віддати під стражею та ще й у кайданах такого а такого раба божого

Івана Щербу, що втік на Запорожжя від такого а такого пана. Ну, що ж, звелено, віддати — треба, годі не слухати його королівської милості. А віддати втікача панові, значить віддати християнську душу самому антихристові...

— Я сам бачив, як мучили у нашому замку одного пійманого втікача Семена Пшеничного. Страх як мучили... Киями на смерть вбили...

— Ти, хлопче, не перебивай, коли старший говорить, а слухай, бо воно не годиться. Коли бачив, то й знаєш, що се гріх утікача панові віддати. Але кошовий каже писареві: що ж робити? Воля короля свята, пошукай, пане писарю, того гільтая у наших січових списках і коли знайдеться, звели закувати в кайдани і під стражею віддати до рук вірних слуг такого а такого ясновельможного пана. Хай не забагається

хлопові лицарювати, коли його діло панщина. Так гукає сердитий кошовий і то у вічі ляцькому посланцеві, що з письмом приїхав.

Йде писар у січову канцелярію, а згодом приходить і каже, кланяючись батькови кошовому:

— Ясновельможний пане кошовий, у нас не знаходиться Іван Щерба, наприклад, з Гаврилівки, є лише Іван Перегнихвіст, Іван Розбийголова, Іван Півко-жуха — вони усі з Гаврилівки, а Щерби Івана ні сліду.

А на те гука кошовий батько:

— А добре ти шукав, пане писарю? Тям, що ти головою відповідаєш за недогляд, бо воля його милості короля мусить бути сповнена, ану-ко пошукай ще раз.

А ляцький післанець усе те чує. Вертає ще раз писар, приносить з помічником цілий оберемок списків і кладе кошовому на стіл.

— Хрестом святим клянуся, головою відповідаю, що нема у нас Івана Щерби, а є лише Перебийніс, Півкожуха, Розбийголова, ось поглянь,— і суне пальцем поперед очі кошовому на папері.

Кошовий і собі встромить ніс у список та й каже:

— Справді нема Івана Щерби, пиши, пане писарю, його милості, що такого нема, а коли той гільтай тут покажеться, ми зараз його відставимо, як було приказано.

А як писар відпише і відправить післанця, то кошовий каже до писаря:

— Побачить він вражий син Івана Щербу тоді, як своє вухо. Звідсіля нікого ми не видамо...

Тепер вже знаєш, чому на Запоріжжі перемінюють назвиська?

— Знаю.

— Та ми опісля балакатимемо, а тепер в дорогу нам пора,— Касян став сідлати вороного та збирати свої причандали. Сонце вже стояло високо і дуже пекло... Обом дошкуляла спрага. Касян привик до того та боявся за хлопця. Він заговорював його чим міг, щоб тільки відвернути його увагу.

— Так у тебе, Івасю, батько-мати є?

— Батько є, його Степаном звать. Мати давно вмерла... Був у мене і брат, та на Запоріжжя втікати мусив...

— А задля чого мусив?

— Отамана двірського пом'яв за те, що мою сестру на лані побив. Добре пом'яв, аж ребра поломив. За те ждала його кара. У нас економ дуже лютий чоловік.

— А до самого пана не можна на нього поскаржитися?

— Батько мій каже так: скаржся перед вовком, що вовченята вівцю з'їли. Наш князь страшний чоловік, звір. Як він деколи до села приїде, то люди криються, мов перед вовкулакою...

— Про твого пана ми чували. Колись і на нього прийде черга розплати. Чи до вас забігає татарська орда?

— Не знаю, а інколи татари забіжать та коні крадуть...

— А часом і людину...

— А так як мене вкрали...

— За тебе були б узяли гарні гроші,— говорив Ка-сян вдивляючись в гарного хлопця.

— Невжеж? А що би вони зі мною зробили?

— Повезли б у Крим де-небудь на базар, може, до Козлова, а може, аж у Кафу, та й продали б, мов тварину, а що ти хлопець гарний, то б і гроші великі заправили...

— А опісля що?

— А що ж би? Потурчили б, присилювали б відректися Христа і всіх божих угодників та хвалити, молитися до препоганого Магомета. А відтак ти став би зрадником та, може, дійшов би і до великих почестів, та своїх православних братів різав...

А коли б ти сього не хотів зробити, коли б в тобі дійсно така тверда християнська душа була, то тебе б мучили, били, заморили б так, що ти б де-небудь і здох, мов та собака.

— Я чував про те від дідів старих у нашому селі, що в турецькій неволі побували, та мені не хотілося вірити, щоб так людей мучили...

— Добре в тебе, синку, серце, невинне, дитяче. Та воно так справді, а ти колись дізнаєшся, що немає лютішого звіря на чоловіка, як сам чоловік... А від кобзарів ти нічого не чував про турецьку неволю?

— У нас кобзарів нема. У нас є наказ із замку, що як тільки покажеться в селі дід-кобзар, так зараз його повісити. Чому воно так, дядьку? Хіба ж кобзарі справді такі лихі люди?

— Ні, синку, вони люди добрі, праведні, людям добра бажають, та їх пани-нелюди дуже бояться, щоб люди не дізналися, ким їх батьки були, та не захотіли того самого, а тоді з панами було б круто. Коли б так усі закріпощені люди були одної думки, то б усіх панів шапками закрили і на усій Україні не стало б панського-ляцького духу. Ось чому вони кобзарів, неповинних старців божих вішають.

— Дядьку, чи далеко нам ще до води буде, мені страх пити хочеться...

— Нам усім хочеться. Дивись на коней, як похнюпили свої голови, аж постогнують... Привикай, серце моє, до степу, се козацький брат. Він щиро приголубить, заховає перед ворогом, а то й погодує...

Сонце страшно пражило. Ні легесенького вітерця, ні одної хмарки. Повітря ставало гаряче, що нічим було дихати. Здавалося, що сонце живу кров із тіла ссе. Коні попірили і не в силі були відігнатися від комашні, яка кружляла довкруги цілим роєм. Івась дуже терпів. Він так знемігся, що не мав сили сидіти на коні.

Касян боявся, що хлопець впаде і тому їхав близько нього та придержував під руку. Високо над їх головами показався орел. В степу стояла висока трава, так що коней закривала зовсім. Було тихо. Деколи вискочить з-під кінських ніг сполошений заяць або дика коза, іноді схопиться стадо куропаток або перепілок. Вони втікали якийсь час, поки знов не засіли в високій траві. Сонце хилилося вже до заходу, а Касян ще не міг зміркувати, де вони саме. Їхали на полудне. Касян надіявся, що вечером доїдуть до якої ріки, а тоді вони спасенні. Задля великої спраги їм не хотілося їсти.

Аж відразу коні наче б зі сну прокинулись. Вони підвели голови вгору, втягали широко ніздрями повітря, а далі зірвались самі від себе до бігу. Касян вмить пересадив Івася на свого коня наперед себе.

— Чого вони дядьку так злякались?

— Вони не злякались, а зраділи. Десь далеко відсіля почули воду і тому так поспішають. Держись, хлопче, цупко мене за шию.

Коні рвали щосили. Івасів буланий, не маючи жодного тягару на собі, випередив карого і гнав навпростець, задерши хвіст угору.

Карий іржав захриплим голосом і гнав за ним.

— Як воно коні почують воду, а чоловік ні?

— Так їм вже Господь дав. Чоловікові дав мову, якої тварина не має, а за те у звірят таке чуття, якого не має людина... Та он буланий зупинився, либонь знайшов якийсь потічок.

І справді, заки до буланогоблизились, почули й самі водні випари в повітрі, а згодом побачили широку ріку, вкриту по краях густим зеленим очеретом.

— Це Дніпро, дядьку?

— Ні, синку, се Самара, теж козацька ріка. Вона в Дніпро вливається. Та воно добре, що хоч одного знакомил стрінув і тепер вже знаю, куди завернути.

Тим часом буланий стояв чотирма ногами у воді. Він підносив вгору голову і пережовував воду, яка йому з-поміж зубів витікала. Оглянувся за вороним, що заодно іржав, наче б хотів йому сказати: "Бачиш, братику,

який я щасливий, я вже напився, а ти ще терпиш спрагу..." Тепер і вороний кинувся прожогом у воду та став жадно пити, що ніяк було відірватися. Касян зліз з коня у воду, набрав в пригорщі і подав хлопцеві. Тоді вже і сам напився. Вода була тепла і не вгамувала спраги.

— Ліпше тиць, як нич,— говорив Касян.— Ми тут десь джерельця пошукаємо, то й студеної води нап'ємося, а поки те, щоб лиш не всмажитись на сонці.

Касян вигнав коней з води. Опісля розвів огонь, повісив на коликах казанок і став варити воду. До неї всипав пшоняної каші, а відтак помастив салом.

— Ну, козаче, сідай вечеряти, десь тут у мене є зайва ложка. Та тям, небоже, що на Січі мусиш собі зорудувати сяку-таку ложку, а то їсти не будеш. Такий то козацький звичай, що кожен свою ложку має і заодно при собі носить. Одно ми забули: треба було татарина обібрати. Воно якийсь голодранець, конокрад, не багато з такої добичі поживишся, та все ж воно кожух би тобі став у пригоді, бо в степу по ночах і зимно буває. Та якось ми порадимо.

Касян наносив сухого бадилля і зложив біля вогнища. Нарвав сухої трави і постелив. Потому повбивав у землю кілки і припняв коней.

Івась поклався на лежанці. Його вкрив Касян кобеняком. Хлопцеві зразу крутилась голова, у вухах шуміло, він помалу тратив пам'ять, поки не заснув твердим сном.

А Касян лежав горілиць на траві та покурював люльку. Стало смеркати. Коні хрупали траву. В степу вигукувала степова нічна птиця. Десь далеко крюкав журавель, передражнялася перепелка з деркачем...

Як Івась прокинувся зі сну, Касян уже розвів огонь, вмився, відмовив молитву і порався коло казана. Хлопець устав відразу на ноги і став розглядатися довкруги.

— Добрий день, тобі дядьку! — говорив до Касяна.

— Здоров, козаче, виспався гаразд? Не приснився тобі поганий татарин?

— Мені нічого не снилося.

— То й гарно. Тепер, синку, перш усього молитва. Починай днину з Богом, а добре тобі буде. Відтак викупайся у ріці, напій коней, а тоді сідай снідати.

Івась послухав, а Касян став півголосом співати: "да воскреснет Бог..."

Касян зварив кулішу, примащеного салом.

— А коли, дядьку, на Січ наспіємо?

— Коли Бог дасть. Як не трапиться яка пригода, то підвечір повинні б ми бути дома.

— А яка ж пригода може трапитись?

— Ех, ти дітваку! Хіба не знаєш, що під боком татари кочують та чабанують? Треба добре вважати, аби на них не наткнутися. Ну, чого ж ти налякавсь? Се ж козакові звичайна річ. Привикати й тобі до сього, та замість лякатися, треба берегти себе та на Бога уповати.

— Я не лякаюсь, та би радий Січ побачити.

— Як Бог допоможе, то й побачиш, а коли ні, так хоч роби що хочеш, а не побачиш. У всім воля божя, себто провидіння господнє...

— А чи відшукаю я мого брата на Січі?

— Коли він живий, то певно відшукаєш. Козак не голка, а й голку можна знайти, коли під сонце за нею дивишся... Нам треба спішитися. Сьогодні хоч води матимемо доволі, а як до Дніпра доберемось, тоді ми і дома будемо.

Зараз по сніданню посідляли коней. Сонця ще не було видно, по степу повівав легенький вітерець. Тепер їхали на полудневий захід. Видно було, що Касян попав на свій шлях, бо не оглядався по сторонам. Частенько приходилося переїздити через воду, виминати невеличкі озерця. Касян убив з рушниці дику козу, з якої мали ситий обід.

По обіді Касян каже:

— Ти минулої ночі не чув нічого?

— Нічогісінько, я спав, мов камінь.

— Ми гостя мали на своїм нічлігу... вовк до коней підбирався...

— А ти дядьку встрілив?

— Не треба було, шкода олова. Я держав рушницю напоготівлі та обійшлося. Дивлюсь я, трава колихається, коні форкають, а з-поміж очерету вовк світить очима та до коней підкрадається. А коні наче б змовилися, зійшлися у купу та лиш розглядаються за вовком. Сердега думав, що з дурнем діло, підсувається щораз ближче, а я дивлюсь, та лиш підсміхаюсь: підожди, голубе, буде тобі празник. Вовк підсувається, а кінь буцімто траву скубе, та поміж ноги назад дивиться. Вовк скочив, а

мій вороний, як не вдре копитами в самий лоб. Вовк йно захарчав, як не кинеться навікача!..

— Яка шкода, що я сього не бачив!

— Пожди, ще не одно побачиш, шкода було тебе будити.

По правім боці наших подорожніх щось забовваніло край степу. Від того відбивалося ярке промінне сонця.

— Що се таке, дядьку?

— Се Кодак. Дивись, синку, яка фортеця. Мури високі та сильні, а від бляхи на баштах соняшні проміні блищать.

— А Кодак, то що воно, город такий?

— Та ж, кажу тобі, фортеця, щось більше як замок. Його ляхи поставили, щоб українських утікачів на Запоріжжя спиняти та відгородити Січ від України.

— То ляхи навмисне таке побудували?

— Авжеж, навмисне. Кодак для козацтва, то так наче б болячка у людини на карку, нікуди головою ворухнути.

— Чому ж запорожці його не розкинуть сього Кодака? Я не дав би йому стояти!

— От який цікавий! Підожди і на се прийде пора, він недавно щойно поставлений. Щось воно і на нього видумається.

— Так вони з того Кодака людей переловлюють?

— Авжеж, переловляють, коли який недотепний туди набіжить. Розумний то його певно вимине, далеко обійде. У Кодаку стоїть ляцьке військо. Воно сторожить на усі боки і зараз, що-небудь помітивши, погоню висилає. А вже кого зловлять, не бачити йому більше сонця божого. Закують у кайдани, до льоху запроторять. Краще смерть, ніж такого дожити.

— А опісля панові видадуть?

— Та не кожного. Більше таких, що у кайданах і зогниє.

— Страшно воно так під землею сидіти. Коли б я так козаком був, я намовив би товаришів, ми би пішли, узяли Кодака, військо побили, а фортецю геть рознесли...

— Завзятий з тебе козак буде,— сказав Касян, усміхнувшись,— та ти мені розкажи, як би ти його брав з товаришами? Приступом? А там гармати, дотепні пушкарі, військо...

— Я би не брав приступом, а хитрістю. Ми де-небудь роздобули б такого вбрання, як вони одягаються, передяглись, підійшли до замку, а частину товаришів де-небудь скрили в очеретах. А коли б ми в середину дістались, відчинили ворота і своїх впустили. Тоді був би край усьому.

— Ех ти, характернику малий! — крикнув Касян, пересадив хлопця на свого коня і став його з усеї сили цілувати.— З тебе козак вийде на славу, далєбі! Рости в страсі божім, будь добрим козаком, і кошовим будеш...

— Скажи мені, дядечку, звідкіля кошовий на Запоріжжі береться? Я чував, що то дуже великий пан...

— Він не пан, а козак, як кожний. Та він має велику силу на Запоріжжі. Усі мусять його слухати, а то може він покарати насмерть

неслухняних. Кошового вибирають щороку на повній раді усього запорізького низового товариства. Коли надійде день вибору, зараз по Різдві, то козаки вже знають і заздалегідь змовляються, хто б був найкращим кошовим. На раду скликають так, що довбиш б'є в такі казани, від них голос далеко розходить. Кожний козак мусить йти на раду, а хто не хоче, такого осаула добре палицею підгонить. А коли усі зйдуться, тоді виходить на майдан старшина січова: кошовий з булавою, генеральний суддя з січовою печаткою, писар генеральний з срібним каламарем, курінні отамани зі своєю старшиною і стають серед майдану. Старшина кланяється усім, а тоді складає свої клейноди: кошовий булаву, суддя печатку, писар каламар і просять товариства, щоб нових обібрали. Та коли вони були добрі, то вибирають тих самих; коли ж вони були лихі, то мало того що інших виберуть, ще їх самих під суд дадуть і деколи насмерть покарають... А як уже треба нових вибирати, тоді один подає того, а другий іншого. За ким буде більше, того й виберуть. А той, кого виберуть, зразу відказується тої честі, аж до трьох разів. Тоді вже козаки зачинають лаяти: ти, сякий-такий сину, приймай булаву, а то поб'ємо та киями проженемо! А коли він прийметься, тоді найстарші козаки мажуть йому грязюкою голову...

— Грязюкою голову? А се нащо?

— Такий звичай. Вони промовляють до нього так: тобі тямити, що ти з козаків вийшов, не гордувати тою честю. Коли ти товариству недобрий будеш, то тебе скинуть і знов станеш простим козаком. Тепер знаєш, нащо так робиться?

— Знаю. Скажи мені ще, дядьку, звідкіля запоріжці набираються?

— З цілого світу. Кому остогидло життя в городі, кому надоїла панська неволя, хто чим-небудь прогрі-шився, кому хочеться зажити свободним життям, той приходить на Січ і його приймають...

— А татарина теж приймають?

— Приймають і татарина, і турка, і пана, і наймита. Там у нас всі рівні, а шляхецтво і панство не значить за віхоть соломи. Аби лише хрещений. Мусить приймати християнську віру, бо без сього не можна. Такого новака прозвуть зараз, запишуть у список і зараз він і запорожець. Скажуть йому, як і де жити, і що робити...

— І можна йому коли-небудь покинути Січ?

— Без дозволу старшини не можна. Коли б не послухав, то вже йому не вертати, а то покарають...

— А за що карають?

— Найтяжша кара, коли вб'є товариша. Тоді вбивцю закопують живого у яму. За крадіж карають смертю. Тому у нас можеш оставити капчук з грішми серед майдану, а завтра його і знайдеш, ніхто не рушить.

— Не знати, як мене прозвуть?

— Ха 'ха, ха! — засміявся Касян.— Ти, жовтодзьобе, сердешний та коханий. Пожди, як козаком будеш, тоді і прозвуть.

— То може мене і не приймуть на Січ? — сказав Івась посумнівши.

— Приймуть, там таких горобців більш сотні. Ти підеш між школярів учитися. Підеш під руку бакалаврів та шкільного отамана. Тебе вчитимуть грамоти. Коли будеш себе пильнувати, слухати, буде тобі добре; коли ж ні, то березової кашки підсиплють. Не пробуй того, бо у січових бакалаврів здорова рука. А коли підростеш, навчишся воєнного діла, тебе припишуть у котрийсь курінь і ти станеш товаришем. Ось як, синку, буде.

— А коли б я хотів вернути додому?

— Про се потолкуємо згодом.

— Що воно, дядечку, так страшно шумить?

— Перехрестись, моя дитино,— сказав поважно Касян, знімаючи шапку,— се Дніпро-Словутиця говорить, наша свята ріка, Дніпро-батько. Се якраз пороги б'ють...

Шум води щораз більшав. Деколи вода вдаряла з великою силою об скелясті береги і від того ревіло.

Подорожні станули над берегом широкої ріки. Сонце хилилося до заходу. Його яскраве проміння разило очі так, що не можна було глянути, хіба під руку.

Івась стояв, як зачарований. Він не раз чував від старих людей про Дніпро, та не міг собі уявити тої величі. Дніпро плив широкою смугою. В його хвилях відбивалися золотими пасмугами відблиски заходячого сонця. З води виплюскали білі риби. По той бік ріки видно було густі чорні ліси. А далі, на південь, шуміла безнастанно вода, розбиваючись об пороги.

— Не ночувати нам ще сьогодні на Січі,— говорив Касян, а при тім думав, як би то виправдати себе перед кошовим...

Поїхали далі лівим берегом Дніпра, шукаючи пригожого задля нічлігу місця. Їхали навпростець, віддаляючись від Дніпра, який в тім місці робив великі закрути. Аж натрапили на добре місце. Росла тут купа верболозу.

— Ось тут і заночуємо.

Зачалася робота та сама, що й учора. Тепер вже то й Івась помагав Касянові. Розсідлав коней і повпи-нав їх пастися, приніс з ріки в казанку води і збирав сухе паливо. І се робив він справно, наче б у степу виріс.

Зайшло сонце, а далі і смерклося. На небі показалися золоті зорі.

— Чи ти, Івасю, знаєшся трохи на зорях?

— Так як би нічого.

— Тобі се треба знати. Тому, що у степу нема іншого проводиря, як удень сонце, а вночі зорі. Ти вже знаєш, що південь там де вдень сонце найвище стоїть. Тепер треба тобі пізнати, де південь, а де північ уночі. Отож дивись! Отсих семеро звізд на небі, се називається Віз. Подумай собі, такий шнурочок від онтої крайньої зорі вгорі до крайньої вдолині. Ось ти почепи на сій крайній зорі вдолині ще один шнурочок, протягни його рівно вгору та вбік від себе, та знайдеш на тій дорозі зорю саму одну. Бачиш? Ся зізда кожної ночі показує на північ. Зрозумів? А як ти обернешся до неї спиною, то проти тебе буде якраз південь.

Касян порався коло вечері. Огонь розгорівся і палахкотів. Дим підносився вгору, потому завертав в один бік і стелився широкою пасмугою. Коні станули під димом.

— Нам треба ще палива. Треба цілу ніч огонь піддержувати. Зараз мати можна цілі рої комарів, то нас і коней заїдять насмерть.

— Хіба ж цілу ніч не будемо спати?

— Чом би ні! По вечері накладемо на огонь сирої трави і буде диму досить.

— А як полум'я не буде, то ще який звір приплентається...

— Не журись, коні дадуть нам знати. Козацький кінь розумна тварина. Я одного разу ночував у степу. Був знеможений і заснув твердо. Уночі чую, щось мене у бік штовхає. Зриваюсь, а наді мною стоїть отсей

самий вороний і лобом у бік товче. Я очунав відразу. Ніч була місячна. Дивлюсь, а степом татарин мчиться. Бачиш ти, який розум у коня?

— А ти, дядьку Касяне, бачив коли вовкулаку?

— А навіщо тобі се знати? Боїшся вовкулаки?

— Трохи і боюсь. Старі люди кажуть, що вовкулака якраз у таку ніч по світу вештається та людям пакостить.

— У нашому селі був вовкулака. Було, як пропаде, то цілими тижнями його нема. Хата пустою стоїть, а його нема. У нього не було ні жінки, ні роду. Ще як парубком був, то люди знали про се який він, і тому жодна дівка не хотіла за нього вийти заміж. Було, як верне із своєї мандрівки, то такий знеможений, що ледве ногами волоче. Одежа на ньому подерта, а він сам подряпаний на обличчі і на руках. Люди його боялися, виминали, самотньо жив.

— А до церкви він ходив?

— Ні, хіба раз на рік, у страстний четвер, як про муки Христові Євангеліє читали. Але в середину він не важився, лише під углом напроти престолу стояв. Люди би його були не пустили...

— Та й у нашій Гаврилівці теж був вовкулака. Страх, як його люди лякалися. Зайде було у чию-небудь хату та бере, що йому завгодно, а ніхто не відважиться з ним сперечатися. Мій батько вдівцем живе. У нас була стара бабуса Настя Притчиха. Вона у хаті хазяйнувала. Тямлю, раз пекла вона хліб та поклала на столі холодити. Аж тут приходить у хату вовкулака та, нікого не питаючись, бере один хліб за другим, здирає зверху шкіру та й жере. А бабуса дивиться і півсловечка не каже. Тоді вже мені стало досадно й кажу: чом ти хліб святий псуєш, навіть не перехрестившись? А він як вип'ялить на мене свої червоні очі (у нього були червоні очі, наче б кров'ю обкипілі), то по мені аж морозом

перейшло... Бабуся мене за плечі й у комору сховала, та ще й двері на замок замкнула. Коли він вже пішов, бабуся випустила мене з комори та каже: "Не чіпай його, Івасю, бо лихо тобі буде, або тебе у вовка перекине, або таки живого ізжере. Тепер я його ледве ублагала, щоб тобі вибачив."

— І що ж з тим вовкулакою сталося?

— Як пішов раз у степ, так і пропав. Опісля знайшли люди у степу лише його кістки. Казали, що його вовки розірвали.

— Чимось він межи ними прогрішився.

— Відай, що так. Вовки мають теж свої звичаї, як і люди.

— І муравЧ свій звичай мають, усяка божа твар.

— Аз рушниці то вовкулаку можна вбити?

— Куди пак! Може би його узяла свячена куля, та я сього не робив, то й не знаю як тобі сказати.

Касян лежав на землі боком, покурюючи люльку. Тепер він відразу схопився із землі і став надслухувати. Івась не чув нічого. Касян приляг ухом до землі. Івась трохи захвилювався.

— Не лякайся, синку, усього один кінь дудонить, якимось порадимо.

Касян оглянув свою рушницю і підсипав пороху. За той час тупіт ставав щораз виразніший. Касян вийшов поза те місце, де сягало світло огню і став пильно дивитися в далину. В темряві показалася якась темна постать. Касян підвів рушницю і кликнув:

— Пугу, пугу!

Постать здержала коня. Почувся голос:

— Ёй, брат! Раді Бога не стреляй, я крещоний.

— Як ти хрещений, то наблизися, чому не озо-вешся козацьким звичаєм?

— Бог весть, какой у тебе звичай будет!

— Що ти за чоловік будеш? Сюди виходь! Тепер невідомий під'їхав аж до вогнища.

— Бєда, брат, я із петлє татарской асвабаділса, чудом божим, ёй Богу! Ти пажалей мене, да спасі.

— Ти хто такий? — питав Касян оглядаючи незнайомця. На нім була порвана на шматки одежа. Він був босий і без шапки.

— Я донской казак. Меня, татары-сабаки пай малі і уж чуть-чуть у Крим не патащілі. Чудом спасся. Господи, тебе слава. Нет у тебе, брат чево паєсть? Я ужасно галодний.

— Злази, будь ласка, з коня, пусти його пасти та гостем будь. У нас ще троха з вечері кулішу осталося, їж на здоров'я.

— Спасібо брат! Ех какое счастье. Думал я, что придётся пропасть в степу. Ну, здорово, брат!

Незнакомец подав руку Касянову, присівся до казанка і став уплітати теплий ще куліш.

— Какой у тебя превасходний кулеш, ей Богу! Сласть!

— Не такий він добрий, як ти, небоже, голодний.

— Канешна! Знаєш, братец, у меня целиє сутки нечаво во рту не било. Паслал меня атаман нашої станіци па делу. Нус, сел я на лошадь, еду. Еду степом, да черти не знать откуда татар наднеслі, как із землі вираслі. Віжу, беда! Падганяю лошадь плетньом, лошадь вскоч, что сіли... Да не может утьоч. Абско-чілі мня, закінулі петлю, едва не окалел. Патом свя-залі сєровцем, пасаділі на лошадь і везлі пака не сталі начевать. Памалілся я Богу небесному, винял ад-ную руку із сировца, асвабаділ другую, потім розрезал пута на ногах. Нус, Богу слава, я уж свабодний. Каг-да татары паснулі, я надполз между лашаді, захватіл адну і давай бежать. Тепер я уж кажеться вне апас-ності, кагда тєбя добраво казака нашол.

— І я гадаю, що тут безпечніше. Тут вже козацька запорозька земля і татарин не відважиться сюди забігати. Тут уже скрізь розсіяні наші козацькі селища.

— Так лучче где-небудь в казацкую деревню паєхать, чем в степе спать.

— Мені не можна. Бачиш, добрий чоловіче, у мене така вже вдача, коли я між людьми, то погуляти люблю. Зайду я у яке-небудь, хочби маленьке сільце, так йду прямо в шинок і давай гуляти. А вже як загуляю, то хоч убий, не перестану, не попущу, хоч й цілий тиждень, поки у мене зайвий п'ятак остане. Ну, а знати тобі, що мене кошовий за ділом післав. Я до ваших донців їздив. В дорозі я із шляху збився, треба поспішати. А коли б я зайшов у шинок, так поминай як звали. На мене кошовий жде, гострий чоловік, мене би в такому припадку за непослух убити звелів. От чому я в степу ночую.

— Так ти у нас пабивал, брат? Ну, как тєбе у нас панравілось?

— А що ж, норов у вас інший, та народ добрий. Угостили мене, як слід, та ще й на дорогу дали. Та ти, небоже, багато не роздобарюй, а спати лягай. Я завтра на зорях мушу їхати. А тобі як подобається: або їдь разом зі мною у Січ, або, як собі хочеш.

— Сам я в степ не паєду, апасно кажетса. Пусть уже паєду з табой в Сеч, там наш брат донець также будет... Как віжу, с табой товарищ есть,— говорив донець, вказуючи на Івася.

— А є, то хлопчина, я його теж по дорозі із татарської петлі визволив.

— Вот как! Здравствуй мальчик! — говорив донець до Івася, що підвів саме голову і сів.

Донець поклався горілиць, бурмотів ще щось під носом, поки не захропів з усієї сили.

— От, як здорово сердега хропе...

— Дядечку! По якому він балакав? Я ще не спав, а чув все, та мало його розумів...

— Він балака по-московському, а воно не так, як по нашому, по-українськи. Я розберу усе, бо у нас на Січі є москалі теж, та зразу я не розумів нічого. Та ти, хлопче, не балакай багато, а спи, бо вже не довго нам тут побувати.

Але Івась не міг заснути. Він лежав спокійно та дивився на Касяна, що лежав біля вогнища, покурюючи люльку. Касян устав і пішов до коней, що, разом стоячи, обганяли себе від комарів. Довкруги було тихо, навіть нічна птиця поснула.

На сході сонця стало вже шаріти. Касян та Івась не спали...

— Вставай, козаче, орда йде, — гукнув Касян над вухом хропучого донця.

Донець став відразу на ноги і почав протирати заспані очі.

— Какая орда? І где?

— Ну, ну, заспокійся, нема орди, я лиш так пожартував, а то ти, небоже, захріп так сердечно, що хоч з гармати стріляй. Вмийся мерщій, бо зараз їдемо.

— Вот пашутіл брат, как так можна пугать?

— От бачиш, що можна. Усякий жарт добрий, аби лише не болючий. На тобі кусок паляниці, таки вашої донської, бо ніколи їсти варити.

Зараз посідлали коней і пустилися в дорогу. Касян одмовляв півголосом молитву. Донець куняв на коні, а Івась розглядався по околиці. На небі зібралися сірі хмари, було тихо і вітрець не віяв.

Вже йшло до полудня, як Касян завернув коня направо і почвалував навпростець до Дніпра. На березі Дніпра Касян оставив коня і поліз в надбережні верболози. За хвилю заплюскала вода і Касян підплив до берега на байдаку, котрий був закритий верболозом і очеретом. Касян кликав товаришів, що стояли на березі:

— Злізайте з коней, та розсідлайте їх. Сідла і всі причандалля давайте у човен і самі сідайте. Коней заведіть у воду.

Донець з Івасем розсідлали коней і підвели їх у воду. Коли вже усе було зроблене, Касян заперся веслом об беріг і відбив човен на воду. Він зразу колихався, а далі поплив рівно щораз віддаляючись від лівого берега. Коні пустилися вплав. їх держали легко за повіді. Касян стояв на човні з веслом в руці вдаряючи ним то з одного, то з другого боку.

Човен плив напівперек ріки на вскісь. На другім березі заплили в невелику річку, яка дуже крутилася. її береги порослі були комишем, верболозом, а декуди і високим деревом. Дорога була така крута і позавертана, плеса води розходилися в різні боки, то треба було добре знати місцевість, щоб не заблукати. Аж приплили до великого острова.

— Ось і Січ! — сказав Касян і прибив до берега. Відтак вискочив з човна і прип'яв його до кілка, яких тут було кілька повбиваних. Коні стали стрясати з себе воду.

Станули навпроти січових воріт. По обох боках сторчали на валах гармати. Коло воріт сторожив козак з мушкетом.

Козак сторожний відчинив ворота і впустив подо-рожних. Касян оставив коні донцеві і Івасеві, а сам пішов прямо до хати кошового.

Кошовий, побачивши Касяна, насупив брови і спитав:

— Куди ти так довго шлявся? Ти повинен тут бути найменше два дні скорше.

— Воно правда, батьку, та така мені пригода трапилась, що на цілу ніч степ туманом занесло. На-потемки я з шляху збився.

— Воно правда, що два дні тому страшна пітьма була. Ми се знаємо. Краще тобі було підодждати, аж проясниться.

— А хто ж се вгадати міг? Я полагодив діло, як слід, пустився в дорогу, а тут туманом чортяка світ закрив. Я збився з шляху, та десь недалеко Лубнів заїхав. За Лубни я знаю звідсіля, що я тоді хлопчину татаринові конокрадові відбив, а хлопчина сей з Гаврилівки походить, звідсіля я те й знаю.

— Ну, добре. Я тобі повірив, тепер розкажуй, як ти діло з донцями поладив.

— Добре поладив. їхній отаман звелів тобі, батьку, кланятись, та сказати, що вони до походу на

—

спілку з нами готові. Вони два полки в похід вирядять, значиться тисячу людей. Під ту пору не можуть більше, бо три тисячки свого війська пішло на царську службу, а тепер жнива наближаються, хліб збирати пора.

Отаман сказав, що за тиждень по святі Петра і Павла стоятимуть, як ти, батьку, розпорядив — біля Кінських вод...

— Коли лише не брешуть, то воно добре було б.

— Сього я не знаю, та ось зі мною донець на Січ приїхав. Утік татаринів з петлі та вночі до мене приплентався.

— А він знає о наших походах?

— Я сего не скажу, бо й він нічого про те не говорив. Слід би його розпитати.

— Гаразд! Максиме,— каже кошовий до козака, що стояв біля порога, як посильний козак,— приведи сюди донця, та й сам вертай.

Максим метнувся надвір і прикликав донця.

— Куди ти, козаче, вибрався?

— Мене паслал наш атаман в Сєч запорожскую па делу.

— Я кошовий Січі, говори.

— Я уж сам довольно панял, что ти кошовий. Вот мнє приказано тебе, батько, далажить, что два наші палка в сіле па пятісот человек, в неделе па святцах Петру і Павле стоятъ будуть возле Конскіх вод... больше людей паслатъ не возможно било так, как три тысяча наших прізвал цар к себе на службу, а под ету пару хлеб сабіраць нада.

— Я се вже знаю,— каже кошовий.

— Чому ж ти мені сего не сказав? — питає Касян.— Я ж тобі говорив, що від донців ваших їду.

— Ізвені, брат, я не мог. Мене паслалі к кошовому, а я не знал какой ти челавек, можна лі тебе па-веріть, не знал, врош лі ти, ілі правду гаваріш?

— Тьфу на твою голову, от що сучий москаль вигadaв.

— Пачему ти брат мене ругаєш? Не велено било то і не гаваріл. У нас нельзя языком молоть перед первим з краю, как баба.

— Воно гарний звичай, нічого казать,— говорив кошовий.— Ти, Касяне, не сердись, бо у всякого народу свій звичай є. Тепер ви собі подайте руки, як на добрих лицарів пристало... Візьми його, Касяне, у свій курінь, та угостіть як слід, бо то посол.

— Спасібо, батько! Да у меня здєсь зємлякі суть...

— Роби, як знаєш, а ти, Касяне, покажи сего хлопчину,— говорив кошовий уже геть подобрівши.

— Я його приведу,— сказав Максим і метнувся прожогом на двір.

Кошовий поглянув крізь вікно і ось що побачив: Максим прилетів до Івася, схопив його в обійми і став цілувати щосили. Відтак, не даючи йому прийти до слова, підняв на руки, мов малу дитину, і приніс у хату.

— Се мій рідний брат,— каже Максим кошовому, а сам аж горить з радощів.

— Хіба ж, ти Максим будеш, Черноусенко? — питає Івась та й кинувся йому на шию.

— Нічого я тепер не дізнаюсь,— говорив кошовий,— йдіть собі з Богом, та потіштеся з собою... Ми вже опісля...

— В мене сьогодні служба посильного,— каже Максим,— мені не можна відходити до вечора.

— Я тебе звільняю, хай хто інший прийде. Ти вже пильнуй свого братчика, а то ходитиме самопас, мов теля. Ти, Касяне, добре діло заорудував, йди собі та відпочинь.

Вийшли усі разом. Донець пішов шукати своїх земляків. Максим вів за руку Івася, розпитуючи за батька та Гаврилівку. Касян каже:

— От, синку, швидше найшов брата, чим надіявся. Тепер тіштеся. А тобі, Максиме, кажу, що гарний хлопець твій братчик і розумний з біса, з нього кошовий виросте. Коли б ти чув, як він Кодака здобувати хоче! Хитро!

— Та я з радощів забув свою повинність,— каже Максим, звертаючись до Касяна,— спасибі тобі, товаришу, що мені брата із сирівця татарського освободив...

Він подав Касянові руку і сердечно стиснув, а опісля обняв його і поцілував.

— Завіщо тут дякувати? Так само зробив би кожен, у кого серце козацьке, християнське б'ється у грудях. Та я радий з того, що гарного хлопця врятував. Ходи сюди, хлопче. Я вже тобі не дядько, бо ти ріднього брата знайшов, а він має до тебе право. Здоровий будь, ми не раз будемо бачитися, та коли б наші дороги і розійшлись, так не забувай за мене.

Касян обняв його кріпко і поцілував.

— Ти таки будеш мені дядьком, я ніколи не забуду, що ти для мене зробив,— він поцілував Касяна в руку.

Розійшлись. Касян, йдучи, обтер рукавом сльозу з ока і говорив сам до себе:

— Ось притча. Гадав, що собі сина придбав, як й інші товариші, що його на доброго козака виведу, що на старості літ потіху матиму, коли доживу, і не везло. Знайшовся брат, а на його боці право... Шкода! Розумний хлопець... Го! го! Головатий... Ну, не повелось... що ж робить? Така моя доля. Ніколи у мене не було роду, та й не буде... Годі! — Касян пішов до куреня.

Тим часом Максим водився з Івасем, мов кітка з малим котятком. Водив його по січовім майдані, по куренях, показував січові вали, частоколи, показував січову церкву, канцелярію, попівство, завів під школу, в якій гуділо, мов в улію. Завів у майстерню, де січові ремісники працювали.

В саме полудне висипалася з січової школи дівтора різного віку і росту. З сміхом, криком, розбігались по майдані. За ними вийшли вчителі, а далі показався і сам шкільний отаман. Був одягнений в довгий халат і

ніс під пахвою грубу книгу. Йшов з великою повагою і поволі... Максим зняв перед ним шапку і поздоровкався.

— Що це за младенець? — запитав Максима, показуючи на Івася.— В школі я його ще не бачив.

— Це мій брат. Припадком на Січ попав. Його татарин піймав, та добрий козак Касян Бистрий в степу відбив. Ніяк було відвезти додому, то привіз його в Січ.

— Дуже гарно. А ти, младенче, обучен юж грамоті?

— Я ще нічого не знаю. У нас школи нема, я коні пас...

— Благо єсть і полезно младенцу, а даже отрочати премудрости науки устивої приобрісти собі. Провид-не господне ізведивше тебе із татарського сировця указиваєт тобі путь праведний. Но к тому нужно єсть ціломудріє... Приведи, козаче, младенца сего по імени єго послі обіда в школу, аки подобаєт.

Отаман пішов далі, погладивши Івася по голові, а той питає:

— Він якось так балака, що не розберу нічого?

— Вчений чоловік, то й по вченому балака. Вчись й ти, то сам так забалакаєш... Тепер ходімо на обід у курінь, а опісля тобі треба йти в бурсу між школярів...

— Хіба ж я не буду з тобою жити?

— Як би тобі це сказати? І разом, і не разом. Разом будемо на Січі, хіба що мене куди-небудь пішлють, а в курені зі мною тобі не можна жити, бо ти ще дитина. Але я з тобою буду бачитися...

По обіді в курені, де Івася вважали гостем, повів Максим свого братчика знову по Січі. Вони вийшли ворітьми у другу частину Січі. Тут жило саме військо запорозьке, уся січова старшина. За валами тої частини розложилось, так сказати б, січове місто. Тут кипіло інше життя. Довкруги майдану стояли малі домики, а далі шатра з усякою всячиною. Тут заодно ярмарка, торг. Народу всілякого, мов в муравель-нику. Крамарі пороставляли свої крами. Між ними ходять покупці. Такий тут гамір, що Івасеві аж голова закружляла. А які тут різноманітні люди, які одяги!

Ось зараз з краю стоїть бородатий москаль у довгому халаті, припрошує покупців та прихвалює свій крам. Побіч нього сидить мовчаливий турок над своїм крамом. У нього пістолі, шаблі, рушниці, ятагани. Турок сидить собі на землі перед своєю будою, покурює люльку і ні пари з уст: хочеш, мовляв, купити, то купуй, а ні, то йди собі з Богом. А далі косоокий татарин продає багату одягу, пояси цвітисті, шовкові. В другому кінці вірменин носатий продає золоті пер-стені, гаплички тощо. На протилежному кінці торгується татарин з козаком за коня. Татарин прихвалює, прицмокує та пробує з конем різні штуки.

У другій стороні цього базару якісь кумедно одягнені люди всіляку чудасію показують. Перекидають собою, мов м'ячем, через голови, на головах ходять, якийсь чародій виймає іншому з волосся дукачі, горячі кулі на носі носить, огонь з губи пускає. Довкруги стають козаки, сміються, та скидають їм до шапок гроші. А далі грає музика. Максим з Івасем пішли туди. Троїста музика грає з огнем, а козак, скинувши жупан, у самій сорочці йде вихром навприсядки. Та ще й приспівує.

— Максиме,— каже Івась,—та ж це дядько Касян!

Справді се був Касян. Танцює, аж піт з нього ллється, то навприсядки йде, то вгору підскочить, то паде ниць на руки і знову вгору знімається. Музикам аж руки мліють... Скрипач затягнув шапку аж на очі, голову прихилив над скрипкою і ріже, щосили. Біля нього сидить бандурист, а третій в решето б'є та ще і підспівує.

Касян пристав, сопучи тяжко:

— Хіба ж я сам танцювати буду? Матері вашій трясця! Козацтво геть зледащіло, знівечилось,— кричить,— з ніким потанцювати...

— Не лай, Касяне, ось потанцюю,— каже якийсь козак, виступивши з гурту.

— Ставай та покажи, що козацтво не знівечилось,— Касян кинув музикам жменю дрібних грошей.— Грайте, чортові сини, а добре бо, далебі, поб'ю, або грай, або гроші віддай!

Музика вшкварила козака.

Козаки стояли напроти себе держачись попід боки. Зразу лише притупцювали, заходили один до одного, наче б хотіли боротися. А далі як плеснуть у руки, як підуть вихром один поперед другого, аж курява з-під ніг пішла...

Народ обступив кругом, дивиться, притупцює собі, а далі як підуть навприсядки. Загуляла ціла громада.

Касян знемігся і важко дихав.

— Гей, жиде, давай усе, що маєш, горілку, мед, пиво, я Касян Бистрий, давай небоже, а то бороду обскубу дочиста.

Касян вийняв зі своєї глибокої кишені жменю червінців і кинув шинкареві ввічі. Жид схопив червінці і сховав у кишеню, став наливати пляшки та збанки і ставити на столі. Касян узяв збанок меду і гукнув:

— За ваше здоров'я, панове товариство, пийте, хто любить, а хто ні, цього поб'ю, далебі поб'ю.

Він випорожнив збанок до дна і кинув ним об землю. Тоді заглянув Максима з Івасем:

— От, мої дітваки кохані, сюди хлоп'ята, напийтесь мого меду, за мої гроші, добрі гроші, цілий світ хай знає, що Касян сьогодні розгулявся.

— Ну, Максиме, братіку, випий за здоров'я,— і подав йому збанок з медом.

— Лиши трохи малому, хай привикає.

— Йому не можна,— каже Максим,— він уже школяр.

— Школяр? Ов мосці-пане, а то як? Недавно татарин віз навперед себе, мов барана, я його освободив, татарина задушив на аркані, мов горобця, і вже школяр. Ну, чудасія! Аз, буки, віди, глагол... далєбі забув, хоч і мене вчили та добре інколи випарили... Ну, не можна, так ні, на ж тобі, синку, червінця, йди на базар, та купи собі горішків, бубликів, медівників, чого душа забажає. Повеселись і ти...

Івась не знав, що робити: узяти чи ні.

На нього кивнув Максим, і він узяв, цілуючи Касяна в руку. Максим випив меду, та коли Касян одвернувся, він узяв Івася за руку і пішли далі.

— Не добре би було не взяти. Касян міг образитися, а він щирий чоловік.

— А довго він так гуляти буде?

— Поки усього не пропустить, така його вдача. Питиме зо три дні, відтак виспитьсє, а опісля заспокоїтьсє. А вже коли його де-небудь

пошле кошовий — а до того він дуже проворний — або у поході, то не дивиться у той бік, де п'ють, мов святий який.

— А тут бачу стільки чужого народу. То сюди можна і туркам, і татарам, і жидам заходити?

— А чому ж би ні? Се ж усе купці, а купців нам треба, бо і краму того всілякого нізвідки узяти... Розуміється, що у Січ їх не пустять, але тут базар, то можна.

— І ніхто їх не чіпає, не грабує?

— Борони Боже. І За це страшно карають. Бачиш тих козаків, що з палицями походжають по базарі? Вони за порядком наглядають, а над ними старший є. Не дай Боже, коли б хто кого скривдив...

— А що на Січі козаки роблять?

— Що треба, та й що кому старшина прикаже. Хто знає яке ремесло, то йде в майстерню, письменні пишуть у канцелярії під рукою генерального писаря. Другі учать дітей. Одні їдуть на розвідку, інші сторожують, а є й такі, що печуть хліб, та і їсти варять. А коли хто свою роботу зробить, має волю робити що хоче.

Іще побачили, як старий сліпий дід кобзар, з лисою відкритою головою сидів та при бандурі козацьку думу співав. Його оточили довкруги і слухали. Дехто і сльозу обтер. Тут поводитись спокійно та поважно.

Обійшовши так увесь базар, вернулися воротами на Січ. Максим повів зараз Івася в січову школу.

Отаман шкільний записав його у список і призначив до тих, які щойно почали вчитися азбуки...

Бакалавр обіцяв Максимові, що сам його заведе в бурсу, і той пішов до свого діла...

IV.

Івась Чорноусенко про школу ніколи й не чував. Він виріс у закріпаченому селі, під лютим паном, якого скрізь по Вкраїні називали катом. Він з усмішкою на вустах, наче Бог-зна яке добре діло робив, велів своїм посіпакам людей української віри бити до крові киями, відрубувати голови, вішати, саджати на кіл або й живими четвертувати. Бо він вважав кожного українця не за людину, а за товар, який на те є, щоб на нього робив.

Розуміється, що в селі такого пана школи для хлопів не було. Хоч би навіть люди самі на школу спо-моглися, як це бувало на Україні, то пан Ярема Виш-невецький був би на те не дозволив. У Гаврилівці, як і у всіх селах, що приналежали пану Яремі про школу і чути не було. Люди жили в темноті. Вони родились, відтак пасли товар, помагали батькам в роботі, поки не дожили того віку, що їх вже гнали батогами на панщину. Інколи в завзятішого бунтувалася душа проти такого безправства, та такого, коли не встиг втекти у світ за очі, люто карали.

Тож і Івась був, мов дикий, та стільки людяного у нього було, що вмів говорити, молитися та пісні співати...

Прийшовши у школу, він був, наче у лісі, серед такої невидальщини.

Розгубився, звичайно.

Побачив себе серед юрби ровесників, а то й старших хлопців. Вони сиділи рядком на ослонах при довгих столах над книжками і мимрили упівголос задане. На переді за столом сидів вчитель з прутом, прикликав по одному до столу, а то й по кількох, випитував, хвалив, або й карав за неухвагу, недбалість, і так йшло заодно кругом, мов у коловороті. Івась не

знав, на яку ступити і де дітися. Його посадили на ослін і звеліли дивитися в книжку. Він побачив різні дивовижні значки, що мов заморені хрущики, стояли рядком, одні над другим. Стояли мертві, нерухомі, і Івась не міг збагнути, на що вони і яке їх значення. Пересидів він так до кінця науки, дививсь аж очі зболіли, знемігся від сидіння і вже йому тікати звідсіля хотілося, та лише боявся кари. А коли боявся тікати, то його брав такий ляк, наче б його який чародій у камінь перекинув на тім ослоні. Того дня його ніхто не чіпав і він так пересидів до кінця науки. Уставши враз з другими, він почув біль у спині, та ноги йому потерпли, бо за цілий час боявся ними ворухнути.

Тепер дітвора, наче бджоли з вулика, висипалась на майдан з криком і сміхом та пігнали до своїх домівок. Івась стояв під школою, дивлячись чи не прийде звідкіля Максим, щоб його порятував. Та Максим не приходив. Зате прийшов бакалавр, узяв за руку і повів У бурсу.

— Чого ж ти, хлопче, так посумнів, мов сова на сонці, не бійся, усе гаразд буде, привикнеш. Подякуй Богові, що так з тобою сталося, що ти не попав у Крим. Завтра почнуть тебе азбуки вчити.

Івась дуже дарувався, звідкілля він знає про те, що його у Крим везли.

Учитель йому полюбився, і Івась став думати над тим, як би йому віддячитись. В цю хвилю нагадав того червінця, якого дістав недавно від дядька Касяна. Червінця держав він за пазухою. Ще не думав об тім, що за нього купити, а тепер той перший червоний, якому й ціни не знав, став йому в пригоді. Він вийняв його з-за пазухи, та почервонівши мов рак, передав його вчителю.

— Ти звідкіля його узяв?

— Дядько Касян, цей запорожець, що мене з петлі освободив, дарував мені його... Казав, щоб за це купив собі горіхів, бубликів, та я цього не хочу, а вам оддаю...

— Ні, синку, я його не візьму, бо не мені його дав дядько Касян, а тобі, заховай, може пригодиться. Мені не треба, заховай добре. Найкраще заший де-небудь.

Бакалавр погладив хлопця по голові і повів у бурсу, що недалеко стояла від школи. Була це доволі велика будівля загороджена хворостом, вимощена глиною, вкрита з конячих невим'ятих шкур. Подібна була зверху до усіх тих будівель, де жили запорожці, які звалися куренями. Всередині було глітно і гамірно. Молодь сходилася щойно зі школи. Усіх ще не було, бо дехто вихопився за ворота і побіг на базар подивитись на ті чудасії, які бачив Івась. Учитель повів Івася до бурсового отамана.

— Ось тобі новик-товариш, піклуйся ним, як братом, бо він був у великій небезпеці.

По сих словах вчитель оставив Івася і вийшов. Івась став перед отаманом, хлопцем може кілька років старшим від Івася, чепурним і смілим, з блискучими карими очима.

Отаман простяг Івасеві руку:

— Здоров будь, товаришу! Ти звідкіля?

— Яз Гаврилівки, з Лівобережжя.— Івась оповів свою пригоду.

— Ну гарно. Тебе треба зараз навчити, як у нас тут водиться, бо ти новик. Ось тут на цій лежанці ти будеш спати у нашому хлоп'ячому курені. Ми достоту так живемо, як і старші січовики, лиш тільки, що служби не робимо військової, у похід не ходимо, а за те вчимось у школі.

У нас своя старшина вибирається усім гуртом школярів, а цього року я отаман. Зовусь Андрієм Грушкою і мене тут у всьому треба слухати. У школі, то я такий школяр як і всі, а тут, поки я отаман, то й голова.

— Ми теж так робили у Гаврилівці, коли товар пасти гонили. У нас теж була своя старшина.

— Коли так, то це для тебе не буде новиною. Та поки нас покличуть вечеряти, ходи на майдан погратися.

Андрій повів Івася на майдан між цілу юрбу хлопців. Івась незабаром посміливішав. Йому здавалося, що він у Гаврилівці, на леваді поміж ровесниками. Тут школярі вигадували усякі ігри. Бігали, переганялися, скакали у висоту і в довжину, гралися в журавля, в зайчика, Панаса. Був такий вереск і гамір, що аж в ухах лящало. Івась умів добре бігати, ходити колесом. Він і собі став заводити ігрища, яких тут не знали... Аж разом закалатали довбенькою об дошку. Відразу змовкли крики і молодий народ рушив до куреня на вечерю. Усі йшли задихані, бо хто не встиг би на час, то опісля не дадуть вечеряти. У курені поставили для них вечерю на столах у невеличких дерев'яних корит-ках. Кожний добував ложку і сідав на своє місце за стіл. Отаман сів на першому місці, застукав об стіл, виголосив "Отченаш". Усі за ним повторяли уголос, а відтак узялися за їду.

— У тебе є своя ложка? — питає отаман Івася, що сидів недалеко нього.

— То ж бо й є, що ложки не маю, ніколи було роздобути. Сьогодні в полудне я їв у курені ложкою мого брата Максима, що у полтавському, а тепер не маю. Ну, так що ж? То і вечеряти не буду, овва! Чи то раз водилося мені цілу днину не їсти?

— Не журись, ложку тобі я сьогодні вигоджу, а завтра, або ще й нині піди на базар, і купи. А є в тебе які гроші?

— Нема,— відповів Івась не надумуючися. Та зараз нагадав свого червінця, і спаленів із сорому, що не сказав правди.

— Як нема, то я тобі позичу. У мене п'ятак є. Я учора прочитав одному неграмотному козакові листа від рідні та й п'ятака заробив. Колись мені віддаси.

Цього Івась не хотів та й каже:

— У мене лиш малих грошей немає, а є в мене цілий червоний, мені його дядько Касян подарував.

— Ти червоного не рахуй, заховай його на яку другу потребу, я тобі таки п'ятака позичу.

Вони розмовляли так біля лежанки Андрія, куди він пішов за ложкою шукати.

— Ти не думай,— говорив далі Андрій,— що у нас на Січі так о гроші тяжко. Куди! Тут можна інколи і червінця відразу здобути, хто лише меткий і проворний...— Андрій не докінчив, бо зараз посідали за стіл і взялися їсти.

По вечері знову помилились гуртом, отаман подякував від цілої громади кухареві за вечерю і висипалися на майдан.

— Я тобі не договорив, як тут можна грошей добути. Треба тобі се казати зараз, бо, може, ще й нині така нагода трапитись. Ось послухай. Нераз розохотиться якийсь запорожець, прийде між нас на майдан та й скаже: "Нуте хлопята, горобчики, ось червінця кидаю, хапайте!" І справді кине червінцем угору. Всі поздирають голови і понаставляють руки. Інколи вдасться схопити його рукою у повітрі, а як червінець впаде на землю, то підуть хлопці по землі в переверти, поки хтось його не здобуде. А запорожець візьметься під боки та сміється. Поприходять ще

й інші та давай червінцями кидати на втіху. Не один наш брат синців набере і нічого не здобуде, а інший то так без великого труду червінця захопить. А вже як ухопить хто в руку, то не вільно йому видирати, бо за се його покарали б. Я тобі на се говорю, щоб ти не боявся від мене позичати, що ось не буде з чого віддати. Я сьогодні завважив, що ти хлопець жвавий. Ти й за бігання гроші легко добудеш.

— А за бігання як?

— Ось як: тут знов запорожці. Прийде, вибере собі двох: ану хлопці, перебігайтеся! Хто швидше до моєї шапки добіжить, той і нагороду здобуде. А ще тобі скажу, де ложку купити. Та ти подожди. Завтра вранці підемо оба, я тобі сторгую. А вмієш ти вже азбуки складати?

— Ні, я не знаю зовсім. Що воно таке?

— Так подожди. Я впрошу завтра вчителя, щоб мені тебе віддав під руку. У нас так водиться, що початкових новиків учать старші школярі й аж опісля ти йдеш під бакалавра. Не знаю, кому би ти попався. А навіщо тобі того, щоб тебе інколи за чуба скубнули? Ми оба згодимося.

Івась був дуже радий, що знайшов такого доброго товариша і приляг до нього цілим серцем. Звичайно у хлопців з приятелем дуже не церемоняться. Так воно було й тут. Хлопці відразу полюбилися, пристали один до одного.

По вечері пішли на майдан гуляти, поки не закалатали знову, що спати пора. Андрій заорудував так, що Івасеві випала лежанка біля нього. Івась не гаючись довго, поклався спати і зараз заснув. Рано хлопці повставали, помолились і стали вчити завдану науку. Івасеві нічого було вчитися, і вони з Андрієм пішли на базар за ложкою.

— Ти не відзивайся нічого, я сам торгуватиму, а то шельма крамар зараз пізнає, що ти новик, та й заправить з тебе бозна-скільки, та ще й

ложку погану підсуне, що у рот не влізе... Я вже купував не одну річ і розуміюся на тім, мене не піддурить.

Перейшли відтак січові ворота і зайшли на базар. Тут було ще тихо. Крами були ще позачиняні, шатра позатикані полотнами. Андрій підступив до одного краму і застукав до дверей.

— Ану відчиняй, чоловіче добрий, покупці прийшли.

В крамі заворушилось, а далі відхилилося віконце і виглянула розкуйовджена бородата голова:

— Какіє покупци? Чорт знаєт что! Спать недайт, ночью шляєтса.

— Ти, крамарю, будь ласка не гримай, а відчини, да ложку продай.

Крамар бурмотів щось, одягався, та Андрій доти гримав у двері, доки вони не відчинились. Хлопці увійшли в середину.

— Зачом чорти? Пашол вон! Пажді, сам подам.

— Ти, кацапе, не гримай та не лай, а то далєбі цілу школу тобі сюди приведу, побачиш, як отамана зневажати.

Москаль трохи подобрішав. Він знав, що коли б зневажив яку-небудь січову дитину, то б рушилися на нього, мов бджоли, а тоді не було йому тут що робити. Він вийняв скринчину з ложками і Андрій став вибирати.

— Отся,— каже,— скільки за неї?

Москаль заправив п'ятака, та Андрій так довго торгувався, поки не купив за три. Зараз заплатив і вони вийшли.

— По якому він балака? — питав Івась.

— Авжеж по-московському, а не по-нашому. Поганий народ! Бородатий, мов цап, а живе в болоті, мов свиня, цілком не так, як наш брат. А вже як стане циганити, то треба добре пильнуватися, а то так тумана підпустить, що утроє зідре, що воно варто.

— А скажи мені, Андрію, звідкіля москалі беруться?

— Хіба не знаєш? Із півночі, звідкіля мороз йде та зимний вітер повіва. Вони, либонь, усі до одного крамарський народ.

— Так вони звідтіля з крамом аж на Січ заходять?

— А по цілому світу з крамом йдуть. Наші козаки говорять: вижени москаля дверми, а він вікном у хату влізе. Ось який вони народ.

— А вони якої віри?

— Православні, як ми, так і хрестяться, та не так моляться. А Отченаш у них такий дивовижний, що ніяк не розбереш.

— Як я їхав сюди з дядьком Касяном, то до нас прив'язався якийсь донець. Він теж по-московському балакав.

— Е, воно не те. Донці козаки, як би й наші, лицарі, а то сказано: крамар. Тепер я тобі ще одно скажу: ти зі мною приятелюй як тобі подобається, та коли при других у нашому курені, ти мені честь віддай і отаманом мене зови, а то інші мене не будуть поважати. Приязнь приязню, а старшина таки щось значить.

— Добре, я тебе шанувати буду отаманом, та ти на мене не сердись, бо я сього не знав.

— Я не серджусь, а так тільки говорю, бо такий у нас звичай, як і у козаків. Сьогодні ясновельможний, а завтра, коли виберуть іншого, то такий козак, як кожний... У нас не можна від звичаю відступати ні на крок. Я тобі ще щось скажу: коли б тобі дещо у кого подобалось, хоч би так, що гинь — не руш, відвернись, а коли що найдеш, зараз віддай, а то, Боже сохрани, як за чуже карають: виб'ють різками до крові. У нас чуже святе. А коли б тобі хто що злого зробив, або коли б ти побачив, що товариш прогрішився, то скажи нашій курінній старшині, а у школі бакалав-реві або отаманові шкільному ані словечка, хоч би тебе вогнем пекли. Такого слизькоязикового у нас страх не люблять. Ми вже собі самі, то є наша старшина, справу зробимо, розсудимо по правді, покараємо. Правда, він може опісля поскаржитися у школі перед старшиною, і нас би покарали, та він сього не зробить, бо його покарають теж. А за товаришем то й життя не пошкодує. І козаки так роблять, і ми теж. От ти бачив, як кацап зараз пом'як, коли я йому погрозив школярами.

— Що ж би ви йому зробили?

— Що? Послухай. Тут раз один крамар зневажив школяра, за вухо шарпнув та по лиці вдарив. Товариш поскаржився перед громадою. Ми змовилися, викрались у ночі з куреня, перекралися через вал і цілий крам геть рознесли, порозкидали аж у воду. Він став оборонятися, а ми його звалили на землю і зв'язали руки та ноги. Своєю чергою не одному з наших дісталось, а ми таки своє зробили. На другий день, як батько кошовий дізнався, став розвідувати, та що з того? Дізнався, з чого пішло, та й каже: "Браві хлоп-

—

ці! Постояли за своїм товаришем, а коли нічого не вкрали, то ніяке мені діло над дітьми суд робити. Не чіпай їх та й годі!" Робив слідство і шкільний отаман: "Хто це зробив?" — питає. "Ми усі,— кажемо,— ніхто не відстав, карайте нас усіх. Крамар зневажив нізащо товариша, а ми йому ось як..." І нічого нам не було. І крамар мусив геть забиратися. У наступну неділю кошовий батько прислав на цілу школу два мішки горіхів.

— Ось воно як. А хто тоді отаманом у нас був?

— Я,— сказав з гордістю Андрій.— Се було минулого року. Мене вже вдруге отаманом вибрали...

— А ти, Андрію, звідкіля будеш?

— Я з Київщини. Мій батько Демид Грушка, рибалкою був. Ще я малим був, як мою маму якийсь польський жовнір зневажив, а відтак убив. Батька тоді дома не було. Як вернув, маму вже й поховали. Заплакав сердега над могилою. Опісля батько зараз продав хату з огородцем, вишукав того жовніра, вбив на вулиці, мов собаку. Мене узяв на байдак і вночі втік, аж на Січі опинився. Кілька літ жили ми так. Я між хлопцями, а батько у курені. Пішов раз батько у похід на турка, та й загинув. Я сам остався без нікого.

— Так ти, Андрію, сирота.

— Я сирота. Та куди пак? Дивись на усю Січ: то усі мої батьки, вони всі мене люблять, згадуючи мого батька. Його теж дуже любили. Кажуть, що батько лицар був, відважний та завзятий. Та говорять мені ще: тям, синку, який твій покійний батько був... І справді, я би хотів таким бути, та куди мені!

— А у школі ти давно вчишся?

— Вже три роки минуло. Мені тоді десять літ було.

— Чи довго треба у школі вчитися?

— Доки можна, доки не підростеш та козаком не станеш. Та зразу треба ще молодиком-новиком побути під рукою старшого козака товариша.

— А коли ж тут учитися, козацтва себто? Стріляти, на коні їздити тощо?

— Зараз. Тут і хлопців сього вчать. Зразу вчать бігати, ходити, у лаву ставати, відтак ми граємось у війну: одні бувають то турками, то татарами, то ляхами, а другі то вже козаки, та й нападають одні на других, а ті обороняються.

— А при козаках усе?

— Як трапиться. Нас розведуть на два боки, а тоді тягнуть жереб, кому ким бути. А коли вже воювати, так усе одно по яким боці, аби лише не датися та показати проворність.

— Я би хотів усе при козаках бути.

— Смішний ти хлопець. Хіба ж тобі прикажуть зараз перейти на турка або ляха? То лиш так... буцім. Не годиться, щоб козаки поміж собою воювали.

Балакали так, поки не зайшли у курінь, де саме калатавка скликала хлопців на снідання.

Відтак пішли у школу. Йшли то цілою юрбою, то по кількох. Не один, що припізнився, біг обтираючи губи від снідання, а дехто доїдав по дорозі кусок хліба. У школі було гамірно, поки не вийшов бакалавр. Він ударив тричі прутом по столу. Усі стишилися. Бакалавр звелів молитися і всі посідали.

— Учора прийшов сюди неграмотний новик. Його треба підучити азбуки і складів. Хто зі старших візьметься до того? Як ніхто не візьметься, то й самі такого призначимо. Та перше хочемо добровольця.

— Я хочу його навчити,— каже Андрій.

— Гарно воно, так сьому і бути. Бери собі його і вчи.

Від того часу вони майже ніколи не розставались. Андрій вчив Івася запопадливо. Івасеві здавалося спершу, що ніяк тому не дасть ради, що не всилі, хоч би і очі повилазили, порозуміти сих розмальованих хрущиків та комашок. Та Андрій так йому толкував, так показував, чим одне від другого відрізняється, що таки Івасі ясно стало. За сим пішли склади букв у слова.

І тут обопільна любов хлопців до себе доконала того, чого не можна іноді при дуже напружаючій праці цілими місяцями добути. Андрій вчив Івася щиро, наче б хотів частину своєї душі у його душу вложити. Івась був кмітливий хлопець, бо він виростав серед буйної соняшної багатої української природи, серед широких, цвітами замаєних, степів.

Було, оба вийдуть по школі де-небудь на січовий вал, або аж над Дніпрову кручу, сядуть під вербою і вчаться. Козакам, що їх бачили, дуже це подобалось, і вони говорили:

— Із сих двох жовтодзюбів вийдуть побратими на усе Запоріжжя.

Івась спитав раз Андрія, що це таке побратимство, про яке козаки говорять.

— Побратимство між козацтвом — свята річ. Два козаки, звичайно ровесники полюблять один одного, випробують вірність та характерність, а тоді йдуть у церкву і присягають собі побратимство. Тоді у них, наче б одна душа. Не мають між собою нічого тайного, та се ще нічого. Вони присягають, що один другого ніколи не полишить у злій чи добрій долі, що один другого рятувати буде в небезпеці, хоч би і своїм життям, і так аж до смерті, хіба що опісля доброхотів розійдуться. А коли б побратима зрадив, тоді ніхто на зрадника не подивиться, усі його відцураються.

— Так заведімо й ми між собою побратимство,— каже Івась.

— Ми вже й завели, та воно так, що лише козакам на побратимство присягати, а ми ще хлопці. Коли б ми з таким пішли до панотця, то з нас люди сміялися б. Ти сього ніде не говори, бо нас уся школа на язики візьме, а се не в'яжеться з моїм отаманством.

По місяці науки підвів Андрій свого ученика перед учителем до екзамену. Івась був дуже наляканий та зворушений, його голос тремтів. Він читав дуже поволі, але читав добре. Вчитель аж здивувався. Похвалив обох, а Івася приставив до тих, що вже вміли без нічиєї помочі прочитати.

Дядько Касян заходив часто у бурсу, а дізнавшись про екзамен, вицілував обох і подарував півгривен-ника на ягоди.

IV.

У січовій школі ладились заздалегідь до річного екзамену. На таке свято приходила уся січова старшина, приїздили з паланок ті батьки, яких діти були у січовій школі. На таких екзамені співали хлопці кантати, говорили вірші. Присутні гості давали пильним хлопцям подарунки, а відтак забирали до себе на хутір своїх синів та їх товаришів. Звичайно ніхто зі школярів у часі шкільного відпочинку на Січі не лишався. Будь він і сирота без роду, то все-таки знайшлась щира козацька сімейна душа, що забирала його до себе у хутір на яблука. Того дня хлопці нетерпеливо дожидали і дуже з того раділи.

Цього року однак не так склалося, як ждалося. Зайшло таке, що треба було все забути, а взятись за пильніше діло. Прийшла у Січ вістка, що донці стоять двома полками на Кінських водах табором та дожидають запорожців.

На Січі наче б огнем запалив. Кошовий видав приказ, щоб не гаялись виступати у похід та не дали гостям ждати. По усіх закутках настала гарячкова робота. Ладили харчі, пекли хліб, сухарі, смажили кашу в салі,

сушили рибу. Ладили похідні вози, зганяли зі степу табуни коней. Розіслано посильних козаків до козацьких паланок з приказом, щоб товариші зараз прибували на ніч. Тут роїлося, як у муравельнику. Народу сходилося з Запоріжжя щоднини сотнями. Коли вже усе було готове, приказав кошовий скликати велику раду. Довбиш вдарив на січовім майдані у котли і народ висипався з усіх куренів. Ті, що стояли табором за рікою, стали припливати на байдаках під січовий острів. На майдані було так глітно, що кому не стало місця, вилазив на дах куреня. Те саме зробили і школярі. Вони обсіли, мов горобці під осінь, дах свого куреня і дивилися на велику раду. Гомін зібраного народу розходився далеко.

З дому кошового вийшла січова старшина. Кошовий батько з булавою в руці ступав передом. За ним несли бунчучні бунчуки, держучи їх над головою кошового. Відтак ішов генеральний суддя з великою срібною печаткою та генеральний писар з срібним каламарем. За ним — обозний і курінні отамани зі своєю старшиною: осаулом і кухарем. На середині майдану стояло підвищення, і тут ступила старшина. Довбиш вдарив ще кілька разів дробом, і котел замовк. Гомін серед зібраних став утихати.

Кошовий зняв шапку і вклонився на усі чотири сторони, а ціла громада привітала його в один голос:

— Здоровий будь, кошовий батьку, дай, Боже, добрий час!

— Здорові і ви будьте, панове товариство, і гаразд вам усім.

Відтак підніс булаву вгору і всі затихли, наче б маком посіяв. Кошовий говорив голосно:

— Славне лицарство запорозьке, панове отамани і усі товариші! Прийшла на нас важка хвиля. Наші товариші з микитинської паланки скаржаться, що татарва велику шкоду їм робить. Татари не то щоб напасти загоном, вони малими ватагами підкрадаються, грабують коней і товар, а частенько у білий день, коли козаки у полі, забігають у села,

хапають жінок та дітей і вивозять у свою бісурменську неволю. Люди, замість робити коло хліба, мусять збройно день і ніч сторожити свого добра, наче б у вог іне время. Наші брати скаржаться перед нами, що коли за ними не постоїмо, то прийдеться кидати все і тікати хоч би під ляцьку кормигу. Тому то, ми старшина, загадали скликати вас усіх, панове товариство, та послухати розумних голів, що нам робити? Чи лишити наших братів на поталу поганцям, та сидіти тихо за нашими безпечними валами і спокійно жувати галушки, чи вийти нам з безпечного місця та провчити бісурменську віру, щоб нас пам'ятали та не чіпали нашого брата. Як ви гадаєте?

— Гріх би нам дати знущатися над братом! — крикнув хтось з гурту.

— Стійте, товариші! Прохор Чабан хоче говорити!

— Хай говорить, підведіть його.

На підвищення ступив старий сивий дід. Се був високий, плечистий дідуган, з довгими, мов мітли, вусами, білими, як молоко. У нього тряслась від старості голова. Його вважали найстаршим дідом у Січі і дуже його поважали. Вийшовши на підвищення, він зняв шапку і поклонився раді своєю лисою головою:

— Здорові були, мої діти! — гукнув так, наче б з мушкету випалив.— Якби ми не пішли на татарина хоч би у сам Бахчисарай та не провчили поганця, то хай уся Січ у землю западеться, хай пропаде, загине усе козацтво зі своєю славою! І так треба нам благати прощення у милосердного Бога, що так довго ми ждемо, не знати чого, що так довго залежались, а не зараз за першою жалобою Микитинців не пішли пригадати татаринів, що ми пани на своїй землі. За моїх молодих літ не було одного року, щоб ватага запорожців не вскочила у Крим та не пригадала орді, що ми живемо ще. І тому то орда оминала наші села, як йшла на Волинь, на Поділля, у Польщу, а нашого брата не чіпала. Чого

тут довго радити? Або у похід на ворога хрещеного миру, або пропадайте всі!

— Добре говорить дід! — кричали козаки.— У Крим підемо та навчимо їх!

Кошовий підніс угору булаву і сказав:

— Ви порадите, і тому приказали ми, щоб ладитись у похід. Тепер правда, не надто відповідна пора, бо треба хліб з поля збирати, але довше відклацат і годі. Ми й про те міркували, що усі не можемо йти, і тому запросили до помочі наших побратимів з-над Дону. Ось саме прийшли до нас післанці з вісткою, що два полки донців дожидає нас біля Кінських вод. Через те я думаю, щоб і наших пішло не більше тисячі. Значить, що усі сімейні товариші остануть дома.

— Дайте й мені сказати слово,— говорив запорожець Грицько Дотепа, підносячи шапку вгору.

— Коли б пішло лише дві тисячі разом з донцями, то мало. То так, якби один чоловік пішов стадо куропаток руками ловити. Вважайте, що то не город здобувати, загнавши ворога в один кут, а то ми йдемо воювати в степу, де такий ворог як татарин, знає куди утікати. По друге: нас повинно бути утроє стільки, що донців, бо як нас буде порівну, тоді настане суперечка, кому ватажкувати. Поправді повинно би бути двох отаманів, а се чорта варто, бо де дві господині, там хата неметена. До того треба одної голови, одної сильної руки, щоб добре держала поводи в руці. Нераз йшли ми з гетьманцями, а не було згоди, а що ж тепер, коли йдемо поруч з народом іншої, не нашої породи. Не перечу, що донці лицарі добрі, але краще буде, коли вони підуть під нашою рукою, а не ми під їхньою.

— Правду каже! — гукали козаки.

— Хай буде по-вашому,— говорив кошовий,— пі шлемо три тисячі наших. У нас і припас на те є. А тепер діло у тім, кого вибрати наказним? Бо коли не йдемо цілим кошем, то генеральна старшина повинна остатися дома.

— Хай буде так,— говорив Дотепа,— ти, батьку кошовий, веде козацтво у похід. У поході такім треба ватажка поважного, а вже як будеш нашим отаманувати, то й донці присмирніють. Ми краще виберімо наказного на Січі.

— Згода! Веде батьку, сам!

— Добре, панове товариство, я вас поведу хоч би на сам край Криму, та наказного для Січі нема що вибирати, бо по-нашому прадідному звичаю, найближчою старшиною до кошового є пан суддя генеральний, і він мене тут заступить.

— Добре, ти, батьку, веде, а тут хай пан генеральний суддя порядкує.

— Спасибі, панове товариство, що так гарно діло поладнали. Тепер, коли рада скінчена, розходьте-ся на своє місце, бо завтра рано рушаємо. Поставимось на лівім березі Дніпра, зараз напротив Січі. Ти, пане обозний, наглядай за порядком при переправі та у таборі.— Кошовий зійшов з підвищення. Народ наново загомонів, захвилювався і став розходитися до своїх куренів.

Кошовий прикликав Касяна і післав його з десятком козаків до донців завести їм розпорядок, куди їм рушати.

Касян, як вийшов від кошового, попрямував зараз до хлоп'ячого куреня. Йому хотілось побачити і розпрощатися з Івасем. Івася викликали надвір, а за ним вийшов і Андрій. Касян каже:

— Я зараз виїжджаю, та коли верну, то хіба аж по поході, якщо не загину. Слухай мене, люба дитино. Тебе я полюбив, як рідного. Як дізнаєшся, що я пропав, так помолись за мою грішну душу, спом'яни мене так щиро, як щиро я люблю тебе... Здоровий будь, рости великий, добрим козаком будь, хай тебе Бог стереже та у своїй опіці держить. А ось тобі хрестик від дядька Касяна на спомин. Прощай, синку любий,— Касян обняв хлопця, цілував та гладив твердою рукою його чорні кучері. — Любіться хлопці, як побратими, з вас люди вийдуть на славу.— Касян поцілував Андрія теж. Андрій помітив, що в оці Касяна блиснула сльоза. Касян відійшов швидко не оглядаючись. Оба хлопці стояли мовчки.

— Який він добрий! — говорив Андрій.

— Я його, мов батька, люблю, не знати чи доведеться ще коли його побачити...

— У тім воля Божа, ніяк не вгадаєш.

Тієї ночі у Січі мало хто спав. Цілу ніч гомоніло, •наче б при пожарі. А на другий день, як тільки стало на світ заноситися, хлопці сиділи вже рядком на Січових валах і придивлялися, як козаки перевозили за ріку коней, вози з припасами на великих чайках.

— Чи і ви вже бачили коли таке? — питав Івась Андрія.

— Ой, чи раз! Звідсіля й більше війська виходило.

— А чого козаки так обставили базар? Чого вони пильнують?

— Я добре не знаю. Вони, либонь, так крамарів пильнують, щоб який татарин не викрався та не звістив своїх, що похід на них буде. Я вже учора, ще далеко перед радою сю сторожу помітив.

На другому березі ріки уставились вози рядками, військо порядкувалось. Між ними чвалували на конях осаули та розсильні козаки, табор розтягнувся далеко у степ.

На сході сонця зарожевіло небо. Тоді вийшов кошовий зі свого домику, перехрестивсь на церкву і попрямував до ріки, де вже ждав на нього байдак, котрим перевезли його на той бік. Там привели йому сивого турецького коня. Кошовий подався зараз до війська. Заграли сурми і січовий прапор похилився перед головою козацько-запорозького війська.

Тоді з січових валів заревіли гармати. Ось так Січ-мати прощала синів своїх, благословила в далеку дорогу на непевну долю. Січовики, що стояли на валах, вимахували шапками та вигукували. На валах стояв священик і благословив військо золотим хрестом. Від нього відбивало ясне проміння сходячого сонця. На тім боці Дніпра кошовий сурмач затрубів у срібну сурму, за ним відозвались сурмачі полкові, сотенні — і військо рушило в степ.

Усі стали сходити з валів на майдан. Усі були сумні, наче б живих людей похоронили. Не один попроїдав брата або приятеля, якого, може, не дове* деться більше на сім світі бачити.

Найбільше сумував Івась. Не то що попрощався з дядьком Касяном, та він із братом Максимом зовсім не прощався і вже від трьох днів його не бачив. Брат не сх)див йому з думки, чому він до нього не навідався? Говорячи про те Андрієві він аж заплакав.

— Ти не сумуй. Його кудись перед походом пі-слали, і він певно не пішов у похід. Воно не може бути, щоб так тебе кинув,— потішав Андрій.

Вже сонце підійшло високо вгору і заносилося на гарячий день. У школу стали сходитися школярі. Між ними сьогодні тільки було й бесіди, що про похід та військо. Ся подія так зайняла молоді голови, що й наука

йшла сьогодні тупо. Хлопці не вважали. Учителі були сьогодні теж не виспані, вони повели хлопців купатися.

Уся школа вийшла на майдан. По вчорашнім тут було пусто. Можна було пізнати, хто б і не знав, що на Січі убуло людей.

Школярі перейшли січові ворота і висипались, мов пшоно з мішка, на базар, попрямували на берег Дніпра. Вони знали добре те місце, куди їх водили купатися. Тут була широка площа, вкрита білим піском. Декуди росла висока рідка трава, верболози, самітня билина якогось зілля, а далі плила вже вода по піщанім дні з дрібними камінцями. Хлопці пороздягались і шу-бовсьнули у воду. Повстав тепер голосний хлоп'ячий вереск та сміх. Хлопці плюскалися у воді, перевертали один другого, погружали у воду. Дехто пускався плисти, пірнув у воду з головою, а далі йшли об заклад, хто довше під водою буде. Усі були раді. Дні-про-батько пестив, голубив своїми холодними хвилями молоді тіла козачих дітей... Вчителі покликували, щоб далеко від берега не відбиватися.

Аж ось почувся розлучний хлоп'ячий крик так, що усі замовкли відразу й туди оглянулися. Усі дуже налякались. Вода несла якогось хлопця. Він добував останніх сил, рятуючись. Виринав поверх води, то знов потопав, інколи показалась на верху рука або нога. Усі стояли безраді, а далі дехто став плакати жалкуючи немічного товариша.

У той мент Андрій поплив півперек ріки товаришеві на підмогу. Він плив широкими плесами, аж добивсь до того місця, де потопав хлопець. Яч тільки показалась рука, Андрій її схопив. Зараз за тим виринула голова. Андрій схопив за волосся і став що сили плисти до берега. Утопленик хотів схоп іти Андрія руками за шию, та він відтрутив його р/ки. Відтак перекинувся горілиць і так пливучи, дег жав здалека утопельника від себе.

Від того крику, який зчинився між школярами, кілька козаків вискочило за ворота.

Та то було так далеко, що ніхто не міг би в пору добігти на підмогу.

А тим часом Андрій боровся з бистрою водою з усієї сили. Вода несла його щораз далі під кручу, де був великий рвучий вир. Усі побачили неминучу смерть обох хлопців. Тоді побіг бакалавр наперед, виломив велику вербову гілляку і подав у саму пору Андрієві. Андрій, добуваючи останок сили, кинувся у той бік і схопив гілляку губами. Крихка галузка від того відломила, та він у той мент ухопив її рукою, а вчитель тягнув її до берега. Йому на підмогу кинулося десяток хлопячих рук і стали тягти.

— Поволі, хлопці, не рвіть дуже, а то урвете галузь і все пропаде.

Але Андрій намацав вже ногами дно ріки і став. Він такий був знеможений, що йому аж дух спирало. На воді біля нього лежав з розверненими руками утопленик... То був Івась Черноусенко. Його б рятувати слід, а тут його приятель не може ногою ступити. Тоді кількох хлопців скочило у воду, держачись гілляки і притягли обох до берега. Андрій держався корчевої гілляки, що не міг пальців розняти.

Івася винесли на беріг і поклали на піску. Він був без пам'яті. Лице у нього посиніло. Ніхто не знав, що робити і як його рятувати. Аж надбіг старий козак від воріт, розтрутив юрбу безрадних школярів і узявся рятувати хлопця.

Перш усього він поклав його горілиць, прикляк на піску, узяв за обі руки коло ліктів і став ними підносити вгору, відтак спускати вниз. Робив так довго, поки хлопець не віддихнув. Відтак узяв його наперед себе лицем вниз і кілька разів сильно потряс. Івасеві жбухнула з губи вода раз і другий. Опісля поклав його знову на землю і став натирати долонями зимне тіло. Івась вже дихав, а далі отворив очі.

— Слава Богу, живе! — кликнули усі хором, а Андрій припав до тіла і став приговорювати пестливими словами:

— Івасю, Івасику, голубе, мій братчику. Обізвись до мене хоч словечком, хіба мене не пізнаєш?

— Голова мене дуже болить, шумить мені у вухах і світ вертиться.

Козак узяв хлопця, мов малу дитину, і поніс таки голого у Січ. За ним біг Андрій надягаючи по дорозі свитину.

На воротах стрінули його козаки:

— Бравий хлопець з тебе, Андрію, в батька вдався. Покійний теж знався добре з водою. Ненаситець перепливав, я сам бачив.

Івася понесли у курінь та поклали на лежанку. Він оглядався довкруги себе. Ще гаразд не отямився. Андрій від нього не відступав. Товариші принесли йому одежину.

— У нього буде ще трясця сьогодні,— говорив старий козак Панас Бодак, який вмів людей лічити.— Тоді накрийте його кожухом. Я ще зілля принесу і напою. А коли ще з нього вода жбухне, то й добре.

І справді, незадовго Івась повернувся боком. З нього вийшла вода, і він став трястись усім тілом. Хлопці прикрили його кожухом, і він заснув. Над вечером навідався до нього Панас і помацав рукою за чоло. Воно було мокре від гарячого поту.

— Зіпрів, то й добре, завтра вже подужає.

І справді, другого дня, коли Панас навідався до хлопця, він вже сидів під куренем і грівся до сонця.

— Здоров хлопче! Як тобі сьогодні?

— Голова у мене вертиться.

Івась був блідий, а губи аж посиніли.

— Ти, небоже, бережись Дніпра, поки не навчишся гаразд плавати, не йди у воду, як не знаєш броду. Наш старий дід не знає жартів.

— Я ж сам не йшов, мене вода понесла, схопила так, що не міг устояти.

— Ти гадав, що Дніпрові твої чорні кучері подобаються і він тебе пощадить? Якраз він хотів собі такого баранчика взяти.

При тих словах Панас погладив Івася по головці і вдивлявся в його очі.

В тій хвили Івась відразу повеселішав, схопився йти, та звернувся зараз і трохи не впав, але Панас його вдержав та посадив на приспі.

— Ти чого так підскочив? — Панас подививсь у той бік. До них їхав на буланім Максим, брат Івася.

Він скочив з коня і підійшов до Івася:

— Що з тобою, братику?

— Пішов на глибоке, та ледве вирятували,— каже Панас.— Трохи загато води напився.

Максим присів біля Івася і обняв його.

— Ах ти, кучерявий баранчику, не можна тебе самого нікуди пускати, няньки тобі ще треба, сти-дайся!

— Не гримай на нього,— каже Панас.— На другий раз він буде обережніший. Він Дніпра не знав.

Івась наче б не чув, що говорилося, він прицмокував язиком до коня... Кінь (то був його буланий) на-сторчив вуха, натяг шию і став поволі приближатись до Івася. Приступивши, став його обнюхувати і злегка іржати. Івась обняв його руками за голову і поцілував в ніздрі.

— Не знать, козаче, чи він тобою більше зрадів, чи конем,— пожартував Панас.

— Та бо я його так давно не бачив, мені здавалося, що він пропав кудись,— оправдувався Івась і став коня голубити. Буланий поклав свою голову Івасеві на рамена.

— Не пропав він, бо я його зараз узяв під свою руку. Добрий кінь! Куди я ним не об'їздив...

— Так ти, Максиме, не пішов з козаками у похід?

— Не довелося. Пан обозний послав мене по козацьких паланках козаків скликати. Насилу я нині вернувся. Цілу ніч їхав.

— Так це, Івасю, твій кінь? — питає Панас.

— Авжеж мій. Його татарин піймав, а опісля то й мене. На ньому мене татарин віз, поки дядько Касян не відбив, на ньому я сюди приїхав. А й батько казав мені, що буланий, то мій кінь буде...

— Коли ж він твій, то продай мені,— каже Панас.— Добру ціну дам, кажи, скільки хочеш?

— Я його не продам.

— Бери, небоже, гроші, коли дають, за них кращого купиш...

— Не хочу кращого,— впирався Івась.— Його би я не дав за ніякі гроші...

— Довго я з тобою буду торгуватися,— говорив Панас.— Я дужчий від тебе і візьму коня так, коли не хочеш за гроші...

— Як так можна? — запаленів Івась, аж рум'янці на лиці виступили.— То мій кінь, а як на те, то я батькові кошовому пожаліюсь. Я маю до коня право...

Панас став сердечно сміятися. Він обняв Івася, підніс його, як малу дитину, на руки і поцілував.

— Гарний ти, хлопче, козацька дитина. Ти добре робиш, що на гроші не ласий. Добрий кінь у козака краще, чим корець грошей. Я лиш так пожартував з тобою. Посадив би я тебе зараз на буланого, та він бідака ізнемігся, а в тебе ще голова не на своєму місці. Ну, здорові будьте, мені пора йти далі.

Він поцілував ще раз Івася і посадив на приспі, а сам пішов.

— Я гадав, Максиме, що ти у похід пішов, та жаль мені було, що ти до мене не навідався. У мене був дядько Касян, прощатись приходив, та ще раз дав мені червінця і хрестик.

— Коли б я йшов, так певно не лишив би тебе так...

— Мені аж плакати хотілося.

— А що ж ти собі за того червінця купиш?

— Нічого. Я його сховаю на спомин, оба сховаю. Дядько Касян до мене такий добрий, мов свій рідний.

— Усі козаки дітей люблять. Та ти мені скажи ще, хто тебе з води вирятував?

— Наш отаман, Андрій Грушка, ми дуже любимося.

— А він де тепер саме?

— У школі. Цілу ніч біля мене просидів, то дуже гарний товариш.

— З такого роду. Його батько такий був, і всі його дуже любили. А як він з водою добре знався! Тепер я, Івасю, піду за своїм ділом, а буланого пастися пущу. До тебе зайду я вечером, та тоді і поговоримо.— Пішов Максим у свій бік, ведучи за поводи буланого, який не дуже то хотів від хлопця відстати.

Івась залишився сам. Та він почував себе краще. В ухах ще шуміло, та голова, як мовляв дядько Панас, заходила вже на своє місце. Просидів так до полудня, поки школярі не вернули зі школи. Вони обступили довкруги Івася і стали один поперед другого оповідати, випитуватися.

— Дайте йому спокій,— уговорював товаришів Андрій,— бачите, що він ледве дихає. Краще ви йдіть обідати, а я підведу там Івася.

Як хлопці відійшли, Андрій каже:

— Сьогодні судитимемо, побачиш.

— Кого і за що?

— Не можна сего сказати, побачиш,— Андрій узяв Івася під руку і повів у курінь обідати.

Тут не було так гамірно, як звичайно. Усі були чогось подразнені, наче б чогось незвичайного дожидалися. Зараз по обіді Андрій моргнув на кількох хлопців, вони відстали від громади і пішли в другий кут. Решта хлопців повиходили на майдан. Івась поклався на свою лежанку і міг звідсіля усе чути, що говорилося. Судді посідали за стіл. Тоді один хлопець став виводити свою скаргу так:

— Я купив у Ониська скрипку за три п'ятаки і дав йому зараз гроші, а скрипку я мав собі забрати опісля. Та коли я відтак прийшов за скрипкою, то він мені не дав, каже, що спродав її Максимові Голоті за чотири п'ятаки. Онисько хотів мені звернути гроші, та я їх не взяв. Тепер розсудіть нас, товариші, кому скрипка належить, Максимові чи мені?

— А ти що скажеш, Ониську.

— Воно так й було. Та коли Семен не взяв скрипки зараз, то він її ще не купив і я міг її продати, як мені хотілось. Гроші то я зараз Семенові зверну, ось вони.

Він поклав на стіл три п'ятаки...

— А ти, Максиме, знав, що перш тебе купив цю скрипку Семен? — питає опять Андрій.

— Куди ж мені було знати це?

— Не бреш, Максиме, бо ти знав. Я ж тобі сам говорив і питався, чи добре я купив,— каже Семен.

— А є у тебе свідки на те, Семене? Перед судом брехати не годиться.

— Є у мене свідки. Охрім чув.

— Як воно було, Охріме?

— Та чому не знав? Се й інші чули. Максим ще казав, що Ониськову скрипку знає, бо сам грав на ній.

— А можеш ти, Охріме, на се побожитись?

— Я правду кажу,— запевняв Охрім,— і побожитись можу.

— Йдіть геть звідсілля,— каже Андрій,— ми поміркуємо.

Коли обі сторони вийшли, Андрій питається:

— Як же ви судді думаєте?

— А так ми думали би: скрипка того, хто її перший купив.

— І я так гадаю,— каже Андрій.— Та воно би ще не все. Такого циганьства терпіти не можна. Мені здається, що й Онисько і Максим прогрішилися, до того ще Максим збрехав перед судом.

— Авжеж, що збрехав. Я думав би так,— каже один суддя.— Ониськові за те, що за п'ятака зломив слово, дати п'ять прутів, а Максимові за те, що хотів товариша перехитрити та що перед нами збрехав, дати вісім прутів.

— Так буде добре,— кажуть інші судді.

— Буде з нього сім,— каже Андрій.

— Так і буде.

— Прикличте їх.

Один зі суддів прикликав усіх трьох.

— Ми так діло розсудили,— каже Андрій.— Скрипка буде Семенова, забори собі Ониську гроші, вони твої. Та за те, що ти не здержав товаришеві слова, дістанеш зараз п'ять прутів. Ти Максиме, дістанеш сім за те, що товариша на гріх підвів, а той зайвий п'ятак піде до нашої курінної каси. Що ви на се скажете?

— Я не приймаюся,— не погодився Максим.— Я дав більше, то й купив.

— Коли, ти не хочеш, то введемо діло перед усею нашою громадою, може ми й не по правді розсудили... А ти, Ониську, що?

— Я приймаюся. Я сього не зробив би, коли б мене Максим був не підмовив.

— Кличте усіх,— звелів Андрій.

Судді кинулись до дверей і за хвилю стали усі сходитися. Андрій розповів в чім діло.

— Ви зле розсудили,— каже один старший хлопець.— Ониськові п'ять, то добре, а Максимові десять, хай не хитрить і других на гріх не підводить.

— Так його, добре! — загула громада.

— Та я вже приймаюся, як розсудили,— погодився Максим.

— Е, голубе,— каже Андрій,— було прийматися зразу, та тепер буде так, як сказала громада. Треба зразу зробити те, що присуджено.

Судді поставили лавку і присуд був виконаний.

— Тепер віддай Семенові скрипку, а п'ятака нашому скарбникові в коробочку. Тепер, товариші, ходім гуляти!

Хлопці повиходили. Оба вибиті ані не скривились і пішли з іншими, наче б нічого не сталося. Івась, чуючи те усе, не міг з дива вийти. Та ж воно так само судила старшина у Гаврилівці... Він спитав Андрія:

— Звідкіля ви такого навчилися?

— А хіба ж ми не бачили, як січова старшина козаків судить? Лише що козаки йдуть ще від курінного отамана до генерального судді, а відтак до кошового, а у нас того нема. У нас судді судять, а отаман каже так, або ні, а коли не хоче, то рішає уся громада, та й усьому край.

— А він мусить засуд прийняти?

— Ні... коли не прийме, то виводять справу перед шкільного отамана, а той, не розбираючи діла гаразд, каже так як ми розсудимо, лише що такому вліплять ще з причинком. Отаман знає, що ми по правді судимо і що громада нікого не кривдить. Та чи зможеш, Івасю, вийти з нами гуляти?

— Чому, мені вже легше,— вони вийшли на майдан.

V.

Спокійно пливло життя на Січі з того часу, як запорожці на спілку з донцями пішли у Крим помсти-тися на орді за кривду своїх братів.

Козаків осталося мало. Вони робили свою службу. Виїздили на роз'їзди, держали на Січі поготівлю, ловили рибу... Тепер було на Січі просторо, бо й базар здебільшого опустів. Крамарі не мали багато покупців — пороз'їздилися. Мали напевно повернути, коли повернуться козаки з щасливого походу з добичею. Тоді можна буде добре заробити.

У школі наближався річний відпочинок. Прикінці мав відбутися шкільний екзамен, на який сходилася січова старшина і приїздили батьки тих дітей, що з паланок, розсіяних на широких запорозьких землях.

Хлопцям уже навкучилася школа. Кожен мріяв про се, коли поїде звідсіля в край широкий або на який козацький хутір. Навіть ті сироти, що не мали кривних по паланках, виїздили, бо їх дуже радо брали до себе хуторні сімейні козаки. Було так, що кожен з тих, що мав батька на хуторі, брав зі собою ще одного-двох товаришів, а кому з сиріт не пощастило, того брав перший-ліпший козак, у якого був хутір.

Школярі, їдучи на село, брали з собою книжки, щоб було з чого людям прочитати. Були то переважно книжки церковного змісту. Народ слухав залюбки слова Божого і задля того школярів любили усюди. У кого на хуторі були малі діти, то тих вчили азбуки і підготовляли до школи. Бо треба знати, що вкраїнський народ усе дуже любив науку і кожний хотів бути письменним. По селах України, де лише ляхи не поклали своєї руки, закладано при кожній церкві школу для дітей. Особливо це було на землях запорозьких, куди рука ляцька не сягала. Тільки у тих селах, що були близько самої Січі, козаки посиляли своїх дітей до січової школи на науку.

Андрій їздив щороку у козацьку паланку у хутір сотника Тараса Жмута. Той знав добре Андрієвого батька, у походи морські разом ходили і тепер, як його не стало, старий сотник або сам приїздив по хлопця, або посилав по нього свого довіреного козака Явтуха Насипаного. І того року Андрій був певний що поїде до сотника на канікули. Він дуже багато говорив Івасеві про сотника і його сім'ю. Та Івась замість радіти, був сумний, а раз так промовив:

— Ти, Андрію, поїдеш, а я сам остану і нудьгувати буду на Січі.

— А хіба ж ти не поїдеш разом зі мною?

— Як мені їхати? Хіба мене чужого приймуть у сотника? Тобі друге діло. Ти козацький син, твій батько лицарем був, а я син панського підданця, я се добре розумію...

— Ах ти, баранчику кучерявий! Та хто тобі такого намовив? Хіба не знаєш, що на Запоріжжі нема ні панів, ні підданих? Тут усі рівні, а коли ти сюди попався, то й ти усім рівний. А то б то гарно було. Слухай! Сотник мене любить, а коли я скажу, що ти мій приятель, то й тебе прийме щиро. Хліба у сотника досить. Минулого року я возив з собою до сотника Гриць-ка Жука, та сього року він їде куди інде, а я тебе беру з собою. Розумно?

Та Івась ніраз не хотів на се пристати. Він був дуже на се вразливий, щоб людям у вічі не лізти, нікому не накидатися, не дивитися, де з комина куриться. Так вчив його батько змалку і так він усе робив. Тому-то він поклав — нікуди не рушатися. Приходило йому на думку поїхати до батька у Гаврилівку, та воно було страх далеко. З ким переїде через сей без краю степ, де він тільки біди зазнав. Коли б справді попав у Гаврилівку, так певно не доведеться більше у школу вернути, а він дуже полюбив і школу, і науку, і товаришів. А так, вернувши на село, мусив би вертати до плуга та робити панщину. Ще чого доброго взяли б у замок на панського козачка.

Тою думкою лише втішався, що на Січі живе його брат Максим і буде їм обом якось відрадніше. Усі його побоювання на випадок повороту в Гаврилівку піддав йому брат Максим. Він добре тямив порядки в Гаврилівці. Знав добре недолю своїх братівселян, панських підданців. Від тих гараздів мусив тікати, хоч як тяжко приходилось кидати свою хату, рідного батька та сестру, котру так дуже любив.

Бувало, Максим виведе Івася на січові вали, посідають там і він йому розкажує усе. А Івась хоч не одно з того бачив, та не міг тоді гаразд розуміти. Тепер йому усе прояснилось, стало зрозумілим. Жаль йому було, що нарід тільки терпів від панського лихоліття, а на се не бачив він ніякої ради. Приходило йому на думку, щоб так ще батька спровадити на Січ, та що ж зробити з сестрою? Жінкам не вільно на Січі жити, він се знав. Хіба ж її оставити самотньою без ніякої опіки? І так погано! Та хай воно буде що хоче, але вертати йому в Гаврилівку ніяк.

Тим часом зближався кінець шкільного року і до-річний екзамен. Школа ладилась до того заздалегідь. Хлопці вчилися співати. Вчили їх всіляких віршів, бо шкільному отаманові дуже залежало на тім, щоб його школа показала перед світом не гірше київської. Він знав, що ті гості, які сюди поз'їздяться, були теж на полисах київської школи, люди бувалі і чим-будь не вдовольять себе. Отаман працював сам і підганяв своїх підручних. Робота була в цілім розпалі, поки не наспів день іспиту. Гості з'їздилися з усіх поблизьких паланок. Поприїздили паланчані отамани, полковники, сотники, знатні запорожці, а кожний з десятком або й більше своїх козаків. Гості примістились по куренях, або таки на базарі порозпинали свої шатра.

На Січі стало гамірно.

В день екзамену прибрали хлопці січову школу, замаїли зеленю, висипали поміст свіжим білим піском та завітчали зіллям.

Рано відправив січовий священик службу Божу, на якій школярі співали. У церкву посходились гості і козаки. Гості були святочно одягнені, у червоних, жовтих, синіх, малинових жупанах, в богатих контушах, оперезані шовковими поясами, в чоботях-сапян-цях на срібних підковах. Турецькі шаблі звисали до самої землі. Усі були чисто виголені з великими вусами і довгими чубами на головах. Усе то були товариші славного низового війська запорозького. Вони побували колись у Січі та тепер хоч і поженились і жили по хуторах та зимовиках і не могли мешкати на Січі не перестали бути товаришами. Кожен мав тут свій

курінь, до якого належав. Він і далі вважав себе сином матері-Січі і на кожний зазив кошового батька зобов'язаний був ставитись і робити те, що старшина приказала. Гарно було подивитись на ті лицарські постаті, на ті чубаті лицарські голови, що готові були піти під топір для добра Запорозжя, для козацької свободи, волі, рівності і братерства.

Служба Божа правилась з великою врочистістю, з двома дяконами, які мали славу гарних співаків. Коли стали читати євангеліє, козаки виймали шаблі на голо і так перестояли увесь час на знак, що вони готові усі стати в обороні християнської віри, в обороні святого євангелія.

Такий був козацький звичай.

По євангелію отець архимандрит січової церкви виголосив проповідь. Він повітав невиданих гостей, вітав їх від імені Січі, говорив про вагу освіти та науки і з тим звернувся до школярів. Наприкінці просив панів запорожців сімейних, щоб не забували про потреби школи, та щоби не цурались тих бідних сиріток січових і позабирали їх з собою на село.

Запорозжцям ся мова дуже подобалась і кожний поклав собі забрати у свій хутір хоч би і половину школярів.

По службі божій, пішли усі в школу. Тут отаман шкільний привітав гостей вченою мовою та просив прислухатись пильно до екзаменів, придивитись тій тяжкій праці.

Гості і січова старшина посідали на почесних місцях, школярі посідали на своїх — і розпочався екзамен.

Хлопці читали, переповідали прочитане, говорили вірші, співали. Наприкінці виступив найстарший віком школяр з вченою промовою до зібраних гостей, до батьків січових, до вчительства з подякою.

Не один батько, бачучи, як його синок відповідає, аж горів з радощів. По екзамєні пішли гості до січової старшини на обід. Кожний складав при тім грошевий даток на школу, який зараз записували бакалаври у реєстр для порядку. Тепер хлопці розбрелись по усіх усядах, шукаючи своїх. Пішов і Андрій шукати за Явтухом. Віц, був певний, що сотник напевно його прислав. Івась хотів наслідок не відлучатися від свого доброго товариша, бо й так прийдеться їм довгий час жити окремо.

Знайшли Явтуха на базарі. Він купував усячину, що йому поручив пан сотник купити. Андрій його помітив по високій шапці з червоним верхом та по довжезних вусах, що звисали у нього, мов дві мітолки.

Хлопці пішли до нього навпростець, пробираючись крізь товпу.

— Ге-ге-ге! Здоровий був, хлопче, я саме за тобою приїхав, пан сотник жде на тебе. Еге-ж, виріс ти, небоже, за цей рік,— говорив Явтух, обертаючи Андрієм за плече на усі боки.— Та казав тобі пан сотник, щоб ти ще якого школяра з собою взяв, так як торік, та ще якусь книжку, підожди — забув, далєбі забув... Ось старий дурень я, не вгадаю. Підожди, якось дуже по вченому... Підожди...— Явтух засунув шапку на потилицю і штовхав себе пальцем по лобі...— Ти підожди, голубе, я таки нагадаю, а то пан сотник полає... підожди... ще коли я був за воротами, пан сотник гукнув мені вслід... підожди, я нагадаю. Зле чоловікові без письма, ось геть забув... Та я таки нагадаю... Ось тобі, Андрійку, трохи грошей, купи собі на базарі, що вгодно. А я поки що заорудую своє, та й прийду по тебе, а може, й книжку нагадаю...

Явтух пішов далі по базару від краму до краму, штуркаючи себе пальцем і о лобі та нагадуючи, що звелів купити пан сотник, а що пані сотничиха, а що панна сотниківна. Осаула казав і собі дещо купити, а козаки теж. Усяке пхало свої три гроші, а ти, небоже, морочи собі голову, закінчив Явтух свої роздумування, вештаючись поміж крами з усяким добром.

А хлопці пішли у свій бік.

— Бачиш, Івасю, що поїдемо разом. Не скажеш, щоб я з Явтухом змовився. Він сам сказав, що пан сотник бажає собі того.

Івась став вагатись. Ще порадиться з Максимом, а як він скаже, так тому й бути...

Накупили горіхів волоських і турецьких, таких сирих і смажених в меді, меду турецького, медівників, пряників, бубликів, понакладали повні пазухи і пішли у свій курінь. Тут було дуже глітно. Хлопці збирали свої статки, ладячись у дорогу. Коло багатьох стояли їхні батьки, або кривні, помагаючи збиратися.

Довго прийшлося їм ждати, заки з'явивсь Явтух. Він перш усього позаносив накуплене добро на віз, що стояв біля базару над рікою.

Наближаючись, він здалеку всміхався до Андрія...

— Ну, що Андрійку, знайшов товариша?

— Знайшов, от сей поїде,— і показав на Івася.

— Ге-ге-ге! То сей кучерявий поїде? Гаразд! Гарний хлопчина. Здоров, хлопче! А як тебе звати?

— Івась.

— Ну ладно. Ми поїдемо аж завтра рано, на зорі. Дорога не близька. Коли б поїхали зараз, треба б двічі в степу ночувати, а так, то лише раз. Бо то возом їхати, не то що конем. Ти, Андрійку, дорогу вже знаєш, не раз їхали. Правда?

Івасеві було якось ніяково і він не знав, як рішитися. Аж надійшов Максим, та й порадив, що треба їхати.

— Ге-ге-ге! — говорив Явтух.— Рад би я бачити такого, щоб не хотів їхати, коли пан сотник прикаже. Він того дуже не любить, егеж!

— А що, дядьку, нагадав книжку? Мені треба заздалегідь знати, бо треба попросити пана шкільного отамана, я ж своїх книжок не маю.

— Ге-ге-ге! Пожди, голубе, зараз нагадаю.— Явтух знову штуркав пальцем до чола.— Так якось по вченому. Ну чортова омана! Як я вже був за воротами, то пан сотник гукнув услід за мною: а тям, Явтуше, ся книжка називається... от і забув... Та ти подожди, я нагадаю.— Явтух став ходити колесом, держачи палець при чолі.— Щось... щось наче б нагадав. Щось таке: мені ні... а друге слово таке, що боюсь виговорити, щоб Господа Бога не обидить, бо де ж би таке слово у книжці стояло побіч божих словес...

— Та вже, скажи, дядьку, може, я як-небудь відгадаю,— каже Андрій.

— Щось воно до чорта подібне, Господи прости гріха невідучого, або до честі... одно з двох.

— Може М и неї четі?

— Далєбі, що так,— скрикнув Явтух.— Що то значить наука. Покажи йому кінчик пальця, а він і цілу руку нагадав, а то б пан сотник добре вилаяв... На ж тобі ще п'ятаків... І'а ні, ти ходи краще зі мною на базар і вибери собі, що хочеш, а я заплачу... Ну, не гайся. А ходи й ти, кучерявий, як там тебе. Ти вже наш, так й держись мене, мов ріп'як кожуха.

— Подожди дядьку,— говорив Андрій,— мені перш усього роздобути книжку, бо завтра ніколи буде, якщо ми рано поїдемо. Наш пан отаман спочиватиме.

— Гаразд! Ти йди за книжкою, а я піду з твоїм братом де-небудь на чарочку. Більш не можна, не дай Господи впитися, а то досталось би мені від пана сотника!

І, не ждучи довго, узяв Максима під руку. Пішли на базар. Явтух став веселий, що нагадав книжку. Він страшно тим турбувався. Чого доброго, пан сотник ще би старим дурнем вилаяв. Явтух любив багато і голосно говорити. Його голос чути було ще за січовими воротами.

Андрій пішов до отамана. Книжку йому дали, коли сказав, що се для пана сотника. Тарас Жмут тямив про січову школу і щороку допомагав їй щедро.

Андрій став ладити свою мізерію, а Івась каже:

— Що я там робитиму? Ти будеш їм читати, а я що? Знаєш, яке моє читання.

— А ти будеш слухати та й годі. Ну збирай, що маєш. Треба нам завчасу спати лягати...

Та у Івася не було що збирати. У нього була одна свитина і дві сорочки.

Над вечером вернули Явтух з Максимом. Максим приніс невеличкий оберемок в мішку і кинув на землю. Оба були під чаркою...

— Поки ти був у Січі, то могло бути як-небудь. Тепер ти йдеш між чужих людей, то слід тобі одягтись, як пристало козацькій дитині. Переодягнись, хай тебе побачу.

І Максим вийняв з мішка жупанець, сині штанці, чобітки і шапку.

Івась не знав, що з радощів робити. Татарин захопив його на леваді в одній свитині. Шапку загубив на дорозі. Другу сорочку кинув йому Максим. Ось добрий брат, скільки понакупив...

— Не гайся, хай побачу, що буде нездале, то крамар обіцяв відмінити.

— Хай би не відміняв,— говорив Явтух,— то я його би зараз за чуба та в потилицю, ось як! — І Явтух став показувати рукою як би він бив крамаря, коли б не хотів міняти...

Але не треба було того. Усе прилягало, мов на Івася скроєне. Хлопець відразу став, мов яке панятко.

— Хай тебе поцілую,— говорив Явтух,— ти кучерявий, як там тебе... А що, Андрійку, книжка с? Оп'ять забув, як називається... Максиме, брате, ще ходім на чарочку... Одну-однісеньку, мені не можна більше, а то б пан сотник погано вилаяв... ге-ге-ге!

— Чарочка... Нікуди вже не рушимо. Я тебе підведу до воза. Хлопцям пора спати,— говорив Максим.

Вони пішли, а хлопці пішли спати, хоч довго не могли заснути.

На другий день, як щойно засіріло на світі, вже стояв над ними Явтух і став їх будити:

— Ге-ге-ге! Пора вставати, школярі, в дорогу! Вони посхапувались і стали одягатися. Відтак

забрали свою мізерію і потягли на базар. На Січі ще усе спало. По валах та біля воріт походжали вартові козаки з мушкетами. Вартовий відчинив ворота і вони подалися на базар. І тут ніхто ще не прокинувся. Крами були позамикані. Над рікою стояли рядком вози приїжджих

козаків. Коні паслися на невеличкій леваді. Деякі стояли з повислою головою і куняли. Коло коней лежали на траві візники і здорово хропіли. Явтухів віз вже був запряжений трьома кіньми. На возі куняли три козаки. Один кінь припнятий був до воза. Він був осідланий.

Надворі було ще сіро і стояв легенький туман.

— Поганяй, Степане, над ріку до переправи, ми там зараз надійдемо,
— кликав Явтух.

Степан прокинувся, узяв в руки батіг та віжки, цмокнув, і коні рушили поволі з гори над берег ріки.

Тут стояв на припоні великий пором. Недалеко під шатром спав перевізник.

— А ну-ко, козаче, перевези нас на той бік Дніпра,— гукав Явтух.

Під шатром перевізник замурмотів, а далі виліз і став протирати очі та голосно позіхати:

— Яка чортова мама шляє вами так рано? Не дасте людині переслатися...

— Погано, козаче, коли ти божу днину від чортової мами починаєш, замість перехреститися як слід — погано! Коли б ти не був перевізником, я би тебе не чіпав, а так вибачай, обрали тебе грибом, дак полізь у кобелю, будь ласка, а на добрих людей не гримай. Нам теж не хотілося рано вставати та годі...

Козак видивився на Явтуха, не знаючи, що казати. Він швидше надіявся, що Явтух почне лаятись, а може, й до чуба прискочить, а той прочитав йому проповідь не гірш попа у церкві.

Явтух підійшов до перевізника і заплатив за перевіз. Відтак Степан заїхав возом на пором. Коні зразу лякались йти, форкали, стригли вухами і нюхали поперед себе, а далі пішли. На поромі задудоніло.

Перевізник прикликав ще своїх двох помічників. Узялись за довгі жердки і стали помалу відбивати пором від берега. Вода була рвуча, і пігнула пором скосом насеред ріки. Пором колихався. Перевізник стояв при кермі і командував своїм помічникам, в котрий бік брати. Пором приплив до другого берега і вдарив об нього. Відтак трохи відскочив. Один помічник вискочив на беріг, притягнув пором до берега вимощеного дошками і прив'язав ланвою до палі.

Степан виїхав на берег.

— Здорові будьте, добрі люди,— гукав Явтух, сідаючи на віз,— не згадуйте нас лихим словом!

— Щаслива вам дорога. Боже провадь!

Тепер виїхали на берег і дали трохи коням віддихнути. Перед їх очима простягався широкий безкрай правобережний степ.

— Ти, Семене, сідай на свого коня і їдь передом і дорогу показуй.

Семенові не хотілося злазити з воза, де добре було куняти, та мусив. Він скочив на коня. Степан замахнув батою і трійка рушила з місця посеред високої степової трави, з якої сипалась густо роса. У степу було свіжо. Усюди розходився запашний запах степового цвіту. Явтух сидів біля погонича і курич люльку. Хлопці сиділи плечима до нього і розглядалися по безкраїм степу.

— Я вже не раз туди їхав,— каже Андрій,— а таки не потрапив би на слід...

— У степу можна зі шляху збитися,— каже Івась.— Дядько, який досвідний козак, а збився з дороги серед густого туману. Та він казав, що то не через туман поблудив, а через нечисту силу, що поглузувала над ним...

— А ти як кажеш? — питає Явтух.— Чи туман, чи нечиста сила?

— Звідкіля мені це знати?

— Як звідкіля? Вчений народ, усе знаєте із сих книжок, наш брат на те сліпий, що у тих закарлючках виведено...

— Ми не знаємо,— відповів Андрій.

— Ти, Андрійку, не крути, не закривай перед нами сліпими правди Божої, вона не тільки про вас вчених у божих книжках написана. Я спитаю тебе так просто: є на світі чорт чи нема? Ну, кажи!

— Я чорта зроду не бачив.

— Не бачив? От і штука. Ти не бачив, бо ти ще дітвак, та й гріхів на твоїй душі нема великих, хіба що товариша у школі за чуба смикнув, а є такі люди, що й бачили чортяку і то не одного, а цілий чортовий курінь. Еге ж! Сліпий сонця не бачить, а воно таки є і другі його бачать, ось воно як. Коли є Господь-Бог на небесах, то мусить бути і чортяка у пеклі.

— Та ми, дядьку, не в пеклі, то й не знаємо.

— Бе-бе-бе, ти не мудруй, ось як я від старих людей чував. Чортяка у пеклі свою січ має, то правда. Його посилає Люципер, що є у них кошовий, на землю людям пакостити, та на гріх наводити... А Господь небесний сотворив таку птицю, півня, що своїм голосом чортяку проганяє.

— А ти, дядьку, 'бачив коли-небудь чорта?

— А коли б не бачив, то й не говорив би... Я не люблю брехати...

— Та розкажи ж нам будь ласка, дядьку, як ти чорта бачив? —
просили хлопці.

Явтух не говорив нічого, лише покурював люльку.

— Ге-ге-ге! Слухав би, а відтак, як ніч настане, то мурашки підуть
поза спину, та й лякатись будеш...

— А ти таки, дядьку, не церемонься та скажи, як ти чорта бачив...

— А ось як: пішов з товаришами на лови. Пішли в степ, аж дрохва
зірвалась. Ну, велике діло дрохва, звичайно птиця, так як і журавель або
ворона. Піймаємо, кажу, так піймаємо. Зайшли довкруги, обступили,
йдемо навпростець, зійшлись аж так, що носами чоломкнулись, а дрохва,
наче б під землю запалась. Ну, як ти думаєш? Була дрохва, чи не була? А
воно не була дрохва, хіба чортяка у дрохву перекинувся, та й поглузував
з нас. А ми бродили по степу, в траві, та й нічого з того.

— Се дядьку, не був чортяка, а прямо відьма. Чортяка перекидається
в німця, в пана, в цапа, а відьма перекинеться, у що захоче...

Явтух хотів щось на те сказати, як у ту хвилю зірвалося стадо диких
степових кіз, аж коні налякались. Відразу зауважив їх Семен, що їхав
поперед воза. Він миттю узяв рушницю і стрілив за ними. Одну козу
поцілів, і вона впала.

— От матимемо обід,— говорив Явтух.— Зараз її справимо.

Семен схилювався з коня, підняв козу і поклав на возі. Тепер вже за чортяк нікому не хотілось говори ти. Сходило яскраві проміння розливались усюди. Роса стала парувати. Знялись мухи та стали обсідати коней, що з усієї сили обганялися довгими хвостами. Явтух заткнув свою люльку за обшивку сорочки, візник куняв. Явтух заплющував очі і кивав головою, а його великі вуси вимахувались на всі сторони. Другий козак, що сидів на возі, розвернувся на мішках, розняв рота і хропів на ціле горло. Йому зсунулася шапка з голови, а на рот насадила мушва. Та він того не чув і це не перепиняло йому спати. Навіть Семен згорбився у своїм сидлі і дрімав. Коні стали звільняти біг, а далі пішли ходом, скубучи по дорозі головки степових квітів. Хлопцям теж на сон зібралось. Вони ж сьогодні так рано встали, як ніколи перед тим. Їх так зломив сон, що не в силі були сидіти. А далі Андрій вліз під полотняне вкривало і потяг туди Івася. Вони обережно переступили сплячого козака і поклались на соломі; тут не пекло сонце і мухи не залітали, тому що полотно воняло сильно дьогтем. Спочатку чули вони, як колеса воза турчали по степовій траві, як коні форкали, а далі одноманітний рух воза вколисав їх до глибокого спокійного сну...

Спали, як після купелі.

Прокинулись усі від того, що віз сильно потрясся і вивернувся. Хлопці не знали, що сталося. Зараз викараськалися з своєї скритки. Візник Степан проклинав щосили усіми чортами. Явтух шукав в траві шапки, бо кудись геть відлетів. І люлька кудись поділась. Віз лежав боком на усі чотири колеса. Коні стояли над невеличким потічком. Тм хотілось зайти у воду, та не можна було рушити воза.

— Ну, доїхали ми, доїхали. А ти йолопе, де очі дів? — лаяв Явтух Степана.— Такий з тебе погонич...

— А твої очі куди дівались? Хіба ж не разом ми сиділи напереді?..

— А що, хлопці, вам нічого не сталося?

А хлопці хотіли сміятися з того, що побачили. Особливо смішним видався Явтух, що, чіхаючи у потилицю, шукав по землі за люлькою. Його предовгі вуси і чуб звисали вниз і теліпались в повітрі.

— Ось клопіт, люльку згубив. При йдеться без люльки їхати ще півтора доби...

— Не журись, дядьку, ми пошукаємо та й знайдемо,— потішали його хлопці і стали в траві порпатися.

Явтух поглянув на сонце. Воно стояло на південь і дуже жарило.

— А ну-те, хлопці, відвернемо воза.— Усі три підперлись, і поставили воза на колеса. Показалося, що у тім місці був колись доїзд до потічка, був бе-ріжок зарослий травною, а коні не потрапили на слід. Явтух оглянув воза з усіх боків, чи що не зломалося. Віз був цілий.

— Гарні коні, козацькі коні,— говорив Явтух,— як вони воду занюхали. Ото, а я журився, щоб воду натрапити, буде причому коні напоїти і обід зварити. Ну-те, хлопці, поперед усього напійте коней, а ти розведи огонь, я випатрошу козу.

Але кози на возі не було...

— От okazія! І козу чорт узяв. Гей ти, Семене, де твої очі були? їхав коло воза і не бачив, як коза з воза упала? Хай вам трясця, ви сплюхи окаянні, тьфу! — гримав Явтух.

— Усі ми грішні,— говорив Семен,— та ти за козу не гримай, бо вона моя була, я її сплював...

— Як твоя? Такий ти товариш! Коза була наша, чи я її вистрелив, чи ти, чи Степан. Усі ми маємо до неї однакове право, і мені, і тобі, і усім належиться кусок м'яса, а він ось що вигадася: його коза!

— Візьми й мій пай,— говорив Семен,— тобі дарую...

Усі стали сміятися і Явтух не здержав, щоб не сміятись, бо за козу сперечався, а її не було...

— Кажіть, ви, письменні та вчені, що чортів нема. А сеж чия робота? Віз вивернув, козу запропастив, люльки позбавили...

— А ось, дядьку, твоя люлька,— говорив Івась, що саме вишпортав її з-поміж трави.

— Є? Ну, слава ж тобі, Господи святий, що не осиротив мене грішного,— говорив Явтух, вже зовсім подобрівши.— Та воно справді така днина, що не встоїшся, щоб не задрімати. Варіть швидко обід!

За той час напоїв Степан коней і пустив пастися. Семен розклав огонь і завісив казанок на кілках та всипав води. Явтух узявся зараз за люльку. Усім було весело. Вода стала закипати. Всипали туди пшоняної каші. Хлопці стали качатися у високій траві.

— Йдеш ти один з другим! — гукав Явтух.— Зараз устань, хочеш гадюку натоптати, тоді й живого не довезу до хутора. Хіба в степу не бував, коли не знаєш. У степу, коли хочеш лягати, то перш усього овечий кожух простели. Гадюка не любить овечого духу і не підповзне. Не один козак пропав від гадюки ні за цапову душу...

— А степові гадюки злючі?

— От спитав! Слова господні читаєш, а питаєшся, чи злучі гадюки! Вкусить раз та й пропав, а знахаря, що гадюку замовляє, під рукою не маєш.

— А є справді такі знахарі?

— Певно є. То старі люди бувалі і на усіх хворобах знаються. Наш пан сотник такого держить, а він у всіх у великій ласці. В спокійну пору то він бджіл доглядає, а коли трапиться такий час, що хвороба на

—

людей зайде, або гадюки розведуться, тоді вже йому спокою нема. Вважайте хлопці, щоб йому у чим-не-будь не спротивитись. Він дуже сердитий і воркотун страшенний, але мудрий, страх мудрий, усі зілля знає, яке до чого Господь сотворив...

— А як його кличуть?

— Кличуть його Микитою, або таки просто дідом пасічником. А які він меди уміє виварювати, то лиш язиком облизуйся...

Поки так балакали, каша зварилася. Семен кинув в казанок добрий кусок сала і всипав солі до смаку. Ізняли казанок з огня і поставили його у воду, щоб каша простудилася...

— Пшоняна каша довго придержує жар,— говорив Явтух,— бережись, не жалуй вітру з-під носа, а то попечеш рота, що й цілий тиждень не здужаєш їсти...

Явтух добув з воза пляшку горілки запіканої медом і стали частуватися.

— А ви, хлопці, вибачайте та й води напийтесь. Горілка не для дітей.

— Ми би й так не пили,— відповів Андрій.

— Пили чи не пили, а я не дам... Сідайте їсти, в кого є ложка, а у кого нема, най їсть долонею або постолом.

— А може би, ми скупались? — питає Андрій.

— А купайтесь, тут ніде не глибоко, не втопитеся.

Хлопці роздяглись і пішли у воду, яка в одному місці була їм у пояс. Козаки не втерпіли і заки засіли до каші, викупалися теж.

Зараз по обіді їхали далі. Тепер змагали просто на північ. Вже добре смерклося, як стали на ніч. Явтух запорядив, якою чергою мають вночі сторожити. Назбирали багато сухого бадилля, щоб було чим цілу ніч палити. Повпинали коней на припони і стали варити вечерю. Ніч була на причудь гарна. Темно-голубе небо засіялось густо золотими зірками, які мерехкотіли, наче свічки у церкві. Явтух порозтелював кожухи на землі і усі полягали. В повітрі було тихо. Недалеко перекликались перепілки, десь з болота обзивався гупало своїм грубим голосом, інколи закрю-вав журавель, заскиглила чайка.

— Ви, хлопці, спатимете на возі, буде вам цілком безпечно. Та заки ляжеш спати, прочитай мені вечірню молитву, знаєш? На сон грядучий. Я хочу знати, чи так воно написано в книжках, як ми прості люди молимося.

— Добре прочитаємо, хоч би й зараз...

— Ти підожди, голубе, перед вечерю не слід говорити молитву на сон грядучий... А не лячно вам, хлопці?

— Чого ж лячно? Я вже ночував з дядьком Кася-ном у степу.

— А вовкулаки, а відьми не боїтесь? — питав Степан.

— Чого ти дітей лякаєш проти ночі? — говорив Явтух.— Що у степу відьма робила б?

— Як що? Відьми усюди заходять, куди їй завгодно. Сяде на мітлу та й їде, як вихор.

— На відьомські зборища, а більше нікуди нема в неї діла.

— Говори своє, а відьма усюди своє діло має. Мій дід таке розказував: у їхньому селі жила стара відьма, Одаркою звалася. Вона робила в селі, що хотіла, а найбільше пакостила людям через те, що відбирала коровам молоко. Було трафиться корова гарна, здорова, з великим вим'ям, а прийдеш доїти її, та молока буде капочка. А мій дід зайшлий був, значить не з того села. Чоловік бувалий і з великим розумом. Люди йому про своє нещастя розказують, а він йно підсміхається, та на ус мотає:

— Побачите, добрі люди, що з весною того не буде, а відьмі усі чорти з самим люципером нічого не допоможуть. — Та люди не повірили, бо знали, що Одар-ці нічого не станеться. Вже знахарів з далеких сторін спроваджували й інших відьом радились, добре їм за се платили, нічого не помогло. "Вона,— кажуть,— старша від нас і дужча".

Прийшла весна. Люди стали виганяти корів на пашу. А дід, було, устане ще раніше і вийде на леваду. Дивиться, а Одарка цілком гола ходить по траві, де корови мали пастися, шепче свої чортячі молитви та усе якимось полотенцем по траві б'є, та все в один бік. А мій дідусь слідком за нею, шепче собі отченаші та полотенцем по траві загортає, та усе у другий бік. Перейшли так цілу леваду. Одарка до хати, а дід став під дверми тай дивиться крізь дірку. Відьма завісила полотенцем на кілок та стала скубти, наче б корову доїла. А тут не молоко, а кров у скопець ллється...

Відьма скрикнула і заклала усіма чортами.

— Ото мені якийсь поганець наробив, та провчу я його, провчу! — закричала та як кинеться у двері.

Дід налякався та й на втеки. Заки відьма відчинила двері, бо дід підпер двері кілком, то вже далеко був, і відьма не помітила його. Того дня жінки надоїли повні скіпці молока, а відьма тим так зажурилась, що до вечера і околіла...

— Так твій дід знахар був, чи що? Звідкіля такої штуки навчився?

— Він козакував, під Москву заходив і там від якоїсь відьми сього навчився. Він її з якоїсь пригоди освободив, та я того добре не знаю...

— А у книжках, що про відьом говориться? — питає Явтух.

— У святім письмі написано так, що коли Господь потручав гордих янголів у пекло, а то ще перед Адамом було, то від того чорти на світі взялись. А коли Ісус Христос наш спаситель освободив світ від диявольської сили своєю кров'ю, то вже чортяка не має тої сили, що перше і тепер людям безпечніше жити...

— Егеж,— каже Явтух,— воно так і є. Чорт не такий страшний, як його малюють, ніж такий сильний. От собі куцохвостий збитошник, що людям пакостить, на гріх наводить, але хто на Бога уповає і розум має, то так чорта убере в шори, як має бути, а то і цілком боки помне. Я се добре знаю...

За нашим селом є глибока балка, берегами поросла лісом. Там у землянці жив старий козак-запорожець Созон Черепаха. Йому було більше сто років з роду. Той то вмів чортяк уговкувати. Було, скачуть біля нього, мов цуцики, усе для нього роблять, водуносять, дрова рубають, їсти варять. А він лише візьметься під боки, люльку покурює та лиш приказує, воловодить ними, як турок невольниками. А хай би котрий не послухав! Піймає за хвіст, а так випарить, що Господи! Було, йдуть люди опівночі і слухають, як старий вередує: "Ти, антипку, чи як там, чом сьогодні не скошив левади, хочеш, щоб відтак дощі пішли та й сіно замокло?" Чортяка мимрить там щось гугнявим голосом, а старий за

хвіст, та за палицю, та періщить, аж лускіт йде по балці, а чортяка пищить, скиглить, мов бита собака. А Созон поки не відчислить свою сотню, чи кілька там йому присудив, то й не пустить з рук...

— Егеж, відчистять йому по смерті чортяки у пеклі удесятеро. Він певно свою душу чортяці записав,— каже Семен...

— Не говори так, не зневажай праведника. Созон добрий чоловік був, людям помагав, у церкву ходив, богомільні книги читав, і в покаянню помер. Усі люди його знали...

— Хіба ж чортяка так нізащо, ніпрощо чоловіка слухати буде? Зажадає він відтак великої заплати, що не говори.

— А я кажу, що буде служити на самі побої, лише треба знати спосіб, як його приборкати...

— Я в те не вірю...

— Як собі хочеш, а я вірю, лише що мені Господь такої віри не дав, то я так не потрафлю, а другим Бог таке дав, що вміють чортяку осідлати...

Довго у ніч балакали. Степан став говорити казку. Від його одноманітного говорення хлопцям захотілося спати і полізли на віз під покривала. Довго ще чули голос Степана.

IV.

До оселі сотника Тараса Жмута треба буде ще один день проїхати, щоб під вечір поспіти. Тепер уже околиця змінилася. По дорозі надібали череди рогатої худоби, отару овець, табуни коней. Їх доглядали чабани на конях. На місці степової високої трави простягались широкі лани пшениці, жита, вівса, баштани з солодкими кавунами. Здибали пасіки, а далі переїздили через густі гарні козацькі оселі. Таких сіл Івась з роду не

бачив. Вони не були схожі на Гаврилівку. Там було усе убоге, усе марне під панською кормигою. Там усі мусили йти на панщину, у кого лише була до праці сила. Ніхто не був безпечний, чого від нього ясновельможний пан або його помічник не забажає. Тут на вольних запорозьких землях було зовсім не так. Хатки білі, гарні, веселі стоять собі рядком при дорозі, усі до сонця. Усі серед гарних садочків, посеред розкішних огорodів з усякою яриною. Народ веселий, співучий, бо кожен робить сам на себе і не мусить своєю кervавицею з паном ділитися. Кожний платить свій пай на громаду та й усій повинності кінець. Діти бігають собі по селу, а собаками граються і нікому на думку не прийде лякати їх паном, бо пана вони ніколи не бачили.

Бачучи таке, Івась не міг з дива вийти. Він не раз сам, ще як зовсім малим був, утікав перед двораками у кропиву, добре не раз попарився, а боявся плакати. Бо не раз таке було, що дворак, йдучи селом, упорé нізачо хлопську дитину нагайкою лише для того, щоб почути, як воно плакати буде, а ніхто за ним не постоїть, бо усі двораків бояться більш самого диявола...

— Так у сих сторонах нема панів? — питав Івась Явтуха.

— Ге-ге-ге, синку мій, тут вольні запорозькі землі. Не на те наші батьки кидали свою землю, у пустий степ ішли, не на те свою кров проливали в боротьбі з ордою, землю сю своїм потом справляли, щоб панам служити. Вони ж від панів утікали. Краще їм було загинати, як коритися і на пана робити.

— А може, й сюди колись пани зайдуть. У нас говорять старі люди, що колись теж свобода була, та опісля прийшли пани, й усе загорнули під себе, а народ у підданців повернули.

— Там їм ближче було, а тут вони сього не докажуть. Хай поpróbують. Тоді усе Запоріжжя повстане, як один чоловік та всіх віддадуть татарам... Пробували вже того пани не раз, так поки степ

перейшли, то усі погинули, як ті руді миші. Степ треба знати так, як його наш брат, козак знає, треба навикнути до голоду і холоду і спраги, а без того небезпечно.

Серед тих розкішних розмаєних сіл було весело їхати. Не можна було ніяк зі шляху збитися, ані лякатися якоїсь небезпеки. Тепер Семен міг сидіти на возі і дрімати доволі.

І коли прийшла пора обідати, не треба було розкладати вогонь серед степу і варити страву. Тепер могли заїхати до якоїсь господи по дорозі і дістати усього.

Вже сонце стало хилитися до заходу, як Явтух показав рукою на село Михайлівку, куди саме вони їхали. Було видно високі верби, освічені жовтим промінням заходячого сонця. Коні почували себе близько своєї оселі і стали гнати щосили.

В'їхали в село таке саме, як ті, що їх минули. В село вела широка дорога обсаджена деревиною. До полудня білили веселі козацькі хати. По вулиці бігала громада дітей різного віку. Вони здоровкались з Яв-тухом і заглядали цікаво за хлопцями. Минули церкву і завернули в бічну вулицю, де жив сотник Тарас Жмут. Відразу можна було пізнати, що не абиякий дука. Цілий хутір обведений частоколом по високім рові. Ворота були відчинені. Довкруги широкого обійстя стояли господарські будинки, стодоли, стайні на рогату тварину, конюшні, оборogi на сіно. По середині двору колодязь з високим журавлем. Напроти стояла велика хата на два боки через сіни, а перед нею широкий на стовпах рундук.

Коли віз заїхав через браму у двір, зразу загавкали собаки і кинулись на них, та, пізнавши своїх і обнюхавши коней, стали веселитися. Скакали мало не на віз, підскакували і бігали довкруги. В конюшні заіржало тоненьким голосом лошатко і зараз відозва — лися коні у возі. Біля криниці крутилось стадо гусей, а в калюжі лежав здоровий підсвинок, хоч і як змагались гуси вигнати його з відсіля. Вони даремне гегали і

щипали його за щетину червоними дзьобами з усіх боків. З конюшні виглянула голова молодого парубка:

— Здоров, дядьку Явтуше! Щасливо вернув?

— Спасибі, от як бачиш...

— Здорові школярі! — гукав парубок до хлопців.— Г-е, то якийсь не той, що торік.— Парубок подався знову в конюшню.

— Злазьте, хлопці, ми вже, славити Господа, на місці. Ти, Семене, обійди коней, а все оба позаносить у хату, що привезли.

Хлопці позлазили та не знали, що з собою робити, їх обскочили зараз собаки і давай нюхати. Татарка підскочила зараз і лизнула Андрія цілим язиком по лиці на привітання, Султан якось Івасеві не довіряв і здалеку дививсь йому увічі.

Ще хлопці не рушилися з місця, як на рундук вийшов сам пан сотник Тарас Жмут. Чоловік вже в літах, кремезний та широкоплечий, з довгим вусом та оселедцем поза вухом. Одягнений був в старий червоний жупан, підперезаний цвітистим поясом. У його роті сторчала велика турецька люлька. Хлопці познімали шапки і низько вклонилися.

— Здорові були, скубенти! — гукнув пан сотник, наче з мушкету випалив.— Ну, коли здорові приїхали, так у хату ходіть. Здоров, Явтуше! Гаразд?

— Гаразд! Здоровий будь, пане сотнику, приїхали без пригоди.

Тимчасом хлопці, держачи в руках шапки, вийшли східцями на рундук і поцілювали сотника в руку.

— Ну-ко, покажись Андрійку, чи великий виріс за той рік. Славно, козак з тебе буде, як твій батько покійний... А цей якийсь інший, либонь, не торішний товариш... Та воно все одно. Ну, хлопче, скажи, хто сього року у вас в курені отаман?

— Знов мене вибрали,— каже Андрій.

— А-а, славно! Як раз виберуть, то ще нічого, можуть не пізнатись, а як виберуть вдруге, то вже не ко-го-будь. Здоров, пане отамане,— сказав сотник далі, підняв хлопця вгору, мов перце, і кріпко поцілував.

— А тебе, чи хоч хорунжим вибрали? — звернувся до Івася.— Ех ти кучерявий, мов баранець. Твоя мама, либонь, ціле життя вовну пряла, що такого кучерявого привела... як тебе звуть? — Він потермосив Івася легенько за волося і поцілував теж.

— Я звусь Івась, та ще й Чорноусенко по батькові.

— Його ще не вибрали, бо він тільки що сього літа у школу попав. Дядько Касян Бистрий його від татарина у степу відбив тай у січ привіз,— говорив Андрій за Івася.

— Опісля мені розкажеш, а тепер, хлопці, у хату. Гей, там жінки! Козаків-молодців приймайте, вином-медом угощайте! А ви, горобчики, поки що нап'єтеся молока,— сказав сотник та й моргнув весело. Держачи хлопців наперед себе за плечі, повів у хату, де вже сотничиха з дочкою біля столу поралась. Сотничиха, старша вже жінка, неவிбагливо по-домашньому одягнена, панна сотниківна, може, шістнадцятилітня дівчина з завітчаною головою.

— Здорові були, пані матко,— говорив Андрій, кланяючись від порога. Сотничиха підійшла і поцілувала обох, те саме зробила і сотниківна.

— Та бо ти виріс, Андрійку, неабияк,— говорила сотниківна, сміючись своїм срібним голосом.

— Ти йому, дочко, так не кажи,— говорив сотник,— то не абищо, а пан отаман...

— Вітайте, панове отамання,— говорила сотниківна, кланяючись у пояс та сміючись.

— Та що ви так розбалакались, а вони, небожата, мов вовченята, голодні, дайте їм попоїсти чого-небудь.

— А це, пані-матко, мій побратим Івась Чорно-усенко.

— Хіба ж я тебе питаю, хто він? Приїхав з тобою, то й добре, видно, що козацька дитина.

— Але ж кучерявий він, кучерявий! — дивувалась сотниківна, гладячи Івася по головці.

— То ви вже і в побратимство зайшли? — говорив сотник, сідаючи на ослоні.— Воно гаразд, що вже змалку придержуєтесь козацького звичаю.

— Андрій мене з води вирятував, як я потопав...

— Та їжте, опісля будете балакати,— говорила сотничиха, присуваючи їх до стола.

На столі було усячини. Хліб пшеничний покраяний в шматки, овечий сир, кисле молоко, вареники, пряники, мід в крижках...

— Ну, Андрійку, не давай проситися і товаришеві не давай дармувати...

Хлопці були голодні й уплітали усе, що їм сотничиха раз у раз підсувала. Сотник сидів на ослоні і пикав люльку. Кілька разів хотів щось спитати, та хлопці так завзято їли, що жаль було перебивати їм.

Аж Андрій обізався перший:

— А де ж Максим і Омелько?

— На леваду за сіном поїхали, незабаром вернуться, ще тобі добре навкучиться з ними. Вже більше місяця клопочуть нам голову, щоб Явтуха на Січ посилати...

Хлопці наїлися, обтерли губи і перехрестилися.

— їжте ще,— припрошувала сотничиха.

— Ні, більше не хочеться і спасибі, що нагодували...— хлопці вклонилися і стали господарям дякувати.

— Тепер, Андрійку, я тебе спитаю: вернули козаки з походу?

— Як ми виїздили, то ще їх не було, а тепер не знаю.

— Проведи їх, Господи, в здоров'ї та зі славою! Миней чети ти привіз?

— Привіз, пане сотнику, та ледве догадався, яка це книжка має бути, бо дядько Явтух, що не намозолився, не міг вгадати...

— Добре, що ти догадався, а може отаман шкільний не хотів дати?

— Для мене може був би не дав, та я відразу сказав, що се для пана сотника Тараса Жмута, то зараз видав та ще й полотенцем обернув.

— Спасибі, що не забув старого та шанує, не забуду і я про його школу.

За той час розглядався Івась цікаво по хаті. В такій хаті не був ще ніколи. У його Гаврилівці, хоч хатки й чисті, та убогенькі, а тут багатство аж у вічі б'є.

На стінах повно багатої зброї: рушниці, пістолі, шаблі, турецькі кинджали, золотом та сріблом вибивані, ікони в золочених рамах, стіл та ослони, повкриті турецькими килимами. На полиці над вікнами срібні збанки, миски, чарки та михайлики, баклаки обведені срібним дротом — усе покладене, поуста-новлюване в порядку.

У ту хвилю заїхала фіра з сіном у двір. Усі виглянули крізь вікно. На горі на сіні сторчали дві біляві головки. То були сотникові онуки-близнюки по його синові, що загинув у поході. Хлоп'ята, дізнавшись від челяди, що приїхали школярі із Січі, трохи не попадали з воза, так спішилися. Вони зсунулися зверху по мотузці, мов ті миші, аж позіскакували на землю. А далі з криком та сміхом побігли навипередки на рундук. Андрійко вже дожидав їх серед сіней. Оба хлопці відразу схопили Андрія за ший і стали цілувати. Івась стояв недалеко і дивився на них. Оба хлопці були на себе схожі і з лиця і ростом.

— Тепер, мої любі хлопці, привітайте ще мого товариша Івася.

— А чи він тез такий галний, як ти? — спитав Максим.

— Побачиш, то й сам знатимеш, що ж я тобі скажу? Для мене він добрий, то й для тебе такий буде.— Івась підійшов до хлоп'ят і звитався з ними.

— А чи ти вмієс млинка поставити?

— Трохи вмію, а втім... ти мене навчиш. Хлоп'ята не хотіли з Андрійком розстатися, поки

сотничиха не закликала вечеряти. Ні Андрієві, ні Івасеві не хотілося їсти. Вони осталися на рундуку і придивлялися, як челядь поралась коло сіна. Складали його довгими вилами на оборіг. Упоравшись з тим, пішли усі вечеряти. Перед хатою поставлено ослони. Сюди виносили з пекарні цілі казани вареної страви і стали роздавати у невеличкі корита. Челядь сідала на землі. Кожне хрестилося, добувало свою ложку і стало їсти поволі і з повагою, дуючи довго на горячу страву. Були тут люди всілякого роду: парубки, чабани від коней, товару і овець, молодиці і дівчата, були люди старші, чоловіки і бабусі. Усе те держалось сотника. Івась начислив сорок п'ять голів. Під час вечері ніхто не промовив словечка. Крізь відчинене вікно говорила сотничиха:

— Горпино, по вечері заведи хлопців у шпихлір спати, там вже постелено.

— Ми хочемо з ними спати,— лепетали малі.

— Про мене спить і разом, коли тамті схочуть.

— Добре, пані-матко, будемо разом, там місця досить.

— Клякайте ж діти перед образами, дідусь вам молитву проведе,— упоминала сотничиха.

— А коли я хочу з Андрійком,— впирався Максим.

— Ні, ви сьогодні з дідусем, а завтра вже, як хочеш. Андрійкові спати хочеться...

— Хай буде, пані-матко, я їм проведу молитву, як треба,— говорив Андрій.— Лагодьтесь хлопці спати...

Горпина встала від вечері і повела хлопців навпо-мацьки у шпихлір спати. Ніяк було світити світла через те, щоб не підпалити настеленого сіна.

— Лягайте, діточки мої, та спіть здорові, ось тут насмотрите і заголовки, і покривала. А цих малих покладіть у середину та вкрийте добре, щоб їх не завіяло. Ну, доброї вам ночі.

— Тепер клякаймо усі рядком, будемо молитися Господові небесному.— Андрій став проводити молитву, та Максим і Омелько не в силі були наспіти з молитвою, їм захотілося спати. Вони перестали, а відтак зараз полягали у сіно і заки Андрій та Івась скінчили, вони вже спали.

— Правда, Івасю, що пан сотник гарний чоловік?

— Справді, я такий зразу був несмілий, що трохи не заплавав.

— Тобі треба осмілюватись до людей. Інше діло там, де були пани та їхні підпанки, а інше діло між козацтвом. Тут усі рівні.

— А що ми завтра робитимемо?

— Поперед усього підемо купатися. Тут є річка, хоч не така, як Дніпро, але удвоє більша, як сей потічок, над котрим ми вивернулися. Ходімо, Івасю, ще надвір. Я тобі покажу, якого гостинця я привіз сим хлопчикам.— Андрійко розвинув полотенце і звідсіля вийняв два коники дерев'яні, гарно розмальовані.

— Де ти се купив?

— На базарі. Хіба ти не бачив, скільки там цього добра водиться? Крамарі якраз під сю пору завозять, бо не один запорожець схоче дитині купити.

— Якби ти мені був сказав, що тут є такі хлоп'ята, я був би теж що-небудь привіз...

— Привезеш через рік.

Пішли у шпихлір і полягали на сіні. Надворі смерклося. Ще не хотілося їм зачиняти дверей, бо надворі так гарно було. До шпихліра заносило пахощами від цвітника, якого завела перед хатою панна сотниківна. У дворі стало стихати. Парубки виїздили з кіньми на леваду. Чути було, як в оборі корови жували... В ту хвилю показалося щось невелике на порозі шпихліра, та й відразу посунуло до хлопців.

— От і Татарка навідалась,— говорив Андрій. Справді була се собака. Вимахуючи хвостом, вона пішла до Андрійка, лизнула його по лиці, обнюхала сплячих дітей, поласилась коло Івася і лягла біля порога.

— Як таку сторожу маємо, то й шкода зачиняти двері,— говорив Івась.

— І я так гадаю. Підожди, я ще вкрию малих.— Він нащупав покривала і повкривав їх.— Тепер можемо спати. Доброї ночі, Івасю!

У дворі чути було, як сторожовий козак про-ходжався та відмовляв молитви...

Хлопці спали до високого сонця. Пані сотничиха заходила до них кілька разів та не хотіла їх будити, поки самі не прокинуться. Аж проміння сонця заглянуло туди та засвітило їм у вічі, тоді і посхапувалися.

— Заспали ви, небожата. Вставайте, купатися пора!

Максим і Омелько протирали очі і позіхали.

— Ану, хлоп'ята, пошукайте під вашими подушками, що там найдете.

Хлопці повитягали розмальовані коники.

— А хто нам поклав? — спитали разом.

— Ану, вгадайте?

— Це ти нам пливіз із Січі? — Вони страх раділи, що й не хотіли купатися.

— Ну, ходіть мерщій,— налягав Андрій.

Вийшли усі, та попрямували до річки через розлогий сад. Тут садовини такої, що аж галуззя позгиналось і треба було його підпирати колами. Та перед Спасом ніхто би овоча не рушив. Зараз за садом стояла велика сотникова пасіка. Тут панував старий дід Микита. Хлопці поклали собі з поворотом від ріки зайти до нього. Через леваду йшла поміж високою пшеницею притоптана стежка аж до річки. Річка була степова з низькими берегами, поросла з краю лепіхом. Хлопці роздяглись. Андрій поліз перший у воду і повсаджував з берега хлоп'ят. Вони зразу боязко держались його за шию, та відтак пішли у воду і стали плес-катись та покрикувати.

Викупавшись, завернули до пасіки. Дід Микита порався перед огорожею над улиєм, який треба було поправити. Він і не зчувся, як позаду його гукнув Андрій.

— Добрий день, діду, чолом тобі б'ємо!

— Якого біса репетуєш та бджолу лякаєш,— відозвався сердито дід. Згодом він обернувся.— Ага! Це ти, Андрію? Коли приїхав?

— Приїхали ми учора вечером, сьогодні прийшли тобі поклонитися, а ти сердишся, хіба так годиться?

— Чи я міг вгадати, що це ти? Давно твого голосу не чув, то й не пізнав, а тепер здоровий будь та розкажи, що на Січі нового?

Хлопці цілували старого в руку, а він гладив їх по голові.

— Що ж би нового? Січовики у похід на татар пішли.

— Які б вони запорожці були, коли б у похід не ходили...

— Пішли з донцями укупі.

— То й добре, більше їх буде, то й краще діло піде.

— А добичею треба буде ділитися.

— Така та й добича на голодранцях татарах.

— То не варто було й трудитися.

— Варто трудитися, щоб козацтво не залежалось, не зледачіло. Треба татар провчити, бо хоч вони не те, що в давнину, а все ж ся собача віра шарпне нашого брата, коли лиш нагода трапиться.

— Воно й тепер так було. З микитинської па-ланки приходили на Запоріжжя козаки жалуватись, що ногайці жити їм не дають.

— От бачиш, що треба було... Подождіть хлопці тут, я вам меду винесу. У пасіку не заходьте, бо сьогодні бджола розгулялась, то вас покусася.— Дід пішов у пасіку, а за хвилю виніс кілька кришок меду на мищині. Хлопці взялись до меду. Та зараз стали туди злітатися бджоли...

Незабаром покликано їх від хутора. Хлопці справились з медом хутенько, подякували дідові і побігли. Максим і Омелько не могли наспіти за старшими. До того ще Омелько спотикнувся і впав, а через нього перевалився Максим. Оба добре чоломкнулись і стали плакати. Хлопці завернулися, щоб їх заспокоїти. Від хутора заєдно їх кликали. Тоді Івась побіг передом, а Андрій йшов поволі з дітьми.

У хуторі помітили якусь метушню. Сотник стояв з кількома старшими козаками з села і щось з ними балакав.

— Коли ви того певні, так нічого гаятись,— говорив сотник.— Хай сурмач перетрубить по селу тривогу, то зараз рушимо.

Козаки відійшли, а сотник прикликав Явтуха:

— Зараз поїдеш на роз'їзд з двадцятьма козаками. Чабани орду помітили, я звелів трубити збір. Невеличкий, кажуть, загонець із півночі вертає та спочивати пристановився, тим ліпше для нас, та всеж воно — стереженого Бог стереже.

В тій хвилі почулась у селі сурма на тривогу. В селі заворушилися, ладили зброю і тільки на коней ждали, бо вони були на пасовищі.

Явтух побіг у конюшню, а за ним з десяток сотникових козаків. За хвилю вийшли звідсіля в повній зброї і вели за собою осідлані коні. Хлопці ледве пізнали Явтуха. То вже не той балакучий, добродушний чолов'яга, який віз їх сюди із Січі. Запорожець на всю губу. При боці шабля, за поясом пістолі, а позаду довга рушниця. Скочив на коня, мов молодик, оглянувся поза себе, чи усі готові і виїхав за ворота. В селі аж клекотіло.

Жінки прикликали дітей в хату, селом гнали чабани товар, вівці, коні, аж курява йшла.

Козаки стали ловити коней та сідлати.

— Степане, виведи мого вороного,— гукав сотник, а сам пішов у хату.

Сотниківна подавала йому шаблю та пістолі зо стіни.

— Коли б татарва сюди вдерлася, так ховайтесь у кущах на річці, в хаті усе добро поховати. Я більше нікого не беру опріч тих, що пішли з Явтухом.— Сотник вийшов на рундук і скочив на коня.

— Оставайтесь під божим покровом та нічого не бійтесь,' казали чабани, що їх небогато.

Сотник поїхав у село. Уся челядь на хуторі стала озброюватись. Сотничиха подавала з комори шаблі, рушниці, списи, сокири, з льоуху винесли порох та кулі і розбирали поміж себе. Сотничиха ходила усюди, чи усе в порядку. Не видно було, щоб налякалась. Вона лиш інколи споглянула з тривогою на дітей, на дочку, видно, лише їх долею журилася.

Осаул Панько розпоряджався як і що робити. Казав посідлати коней, щоб були напоготів'ю, коли б треба йти на підмогу. Сотничиха веліла набрати води у бо дні, щоб була напоготові, коли б прийшлося гасити пожар.

За той час виїздили на майдан коло церкви щораз нові відділи козаків. Сотник розіслав сторожних на усі сторони села...

Надлетів посильний козак від Явтуха зі звісткою, що татари справді рушили на південь поміж Михайлівкою і сусіднім селом Сторожинця-ми...

— Не знати, чи Сторожинці рушились? Тоді б можна їх узяти. Та й так ніколи гаятись.

Він упорядкував свою ватагу і поїхали на край села, де й скрились поміж вербами.

В селі остали жінки, старі діди та малі діти. Усі чекали кінця з тривогою. Давно вже татари не показувалися сюди. Андрійко з Івасем хотіли подивитись, та сотничиха завернула їх і приказала не відходити нікуди зі двору. Тяглася довга година непевного очікування. Усе життя затихло. Хіба собаки гавкали з дворів.

Аж нараз задудніло з того боку села, начеб від великого табуна коней.

У селі відізналась, проймаючим голосом, сурма, почулись рясні мушкетні стріли, далі воєнний оклик, крик і гамір. Люди, що осталися в селі, хрестились і молились. Від часу до часу чути було голос сотника, що лунав аж сюди. Відтак змагався лише гамір, метушня, відірвані оклики.

Згодом надлетів посильний козак, сповіщаючи усім, що татар розбито на порох.

Люди зраділи дуже від цієї вістки.

Козак пігнав на село і по приказу сотника порозсилено на усі сторони роз'їзди, чи часом який загін татарський де-небудь не затаївся. Роз'їзди мали їхати аж до сусідніх сіл.

Тепер вже ніхто не вдержав дівтори по хатах. Хлопці пігнали в село. За ними пішли Андрій і Івась. Та на селі не багато можна було цікавого побачити. На возах з високо настеленим сіном везли ранених. Вони мали позав'язувані полотенцями голови, руки та ноги й постогнували. Кожного завезли до його оселі, знімали обережно з воза і заносили до хат.

Повезли кількох убитих прямо під церкву. Сюди бігли найближчі кровні і голосили по покійниках. Усе те наводило сум на ціле село.

Аж згодом над'їхав сотник на своїм воронім. У нього була пов'язана полотном голова. На лиці засохла кров. За ним їхала його сотня. Сотник видавав розпорядки осаулі, а сам поїхав прямо у свій двір. Сотничиха, побачивши його таким, лиш руками сплеснула.

— Нічого не бійсь, жінко,— говорив весело сотник.— Трохи мене татарин подряпав, та бач, нічого мені, коли на коні сиджу. Зате він сердега вже певно нікого не вкусить більше.

Сотник віддав коня хлопцеві і пішов по східцях у хату. Прикликали зараз Микиту з пасіки. Він узявся до свого діла, а сотничиха з дочкою йому помагали. Хлопці були на селі. Наприкінці вели пов'язаних татар по двох, їх оточили козаки з довгими списами. Іззаду йшло кільканадцять молодниць та дівчат, дітей недолітків та кремезних парубків, яких саме відбили у татар. То був татарський ясир, пійманий десь далеко на Україні. Народ стояв уздовж вулиці і цікаво придивлявся походові. Люди показували собі пальцями і гуторили між собою. Похід пішов у двір сотника. Сотник обмитий і зав'язаний чистим полотном стояв на рундуку. Зібралася сільська старшина: суддя, осаул, писар, десяцькі, отамани. Сотник був веселий. Йому подали велику люльку і він закурив.

— Не довго воно, а так без люльки навкучилось, наче б три дні не курив... Гей, жінко, перш усього звели бранцям дати їсти, вони бідняги, бозна відколи не їли. Татари можуть подождати, хай вибачать...

Сотничиха пішла між бранців. Вони були знеможеш, голодні і спрагнені. За сотничихою йшли наймички, несучи цілі оберемки хліба, сушеної риби, винесли й бочку молока...

— їжте, люди добрі, будь ласка,— припрошувала сотничиха, а вони, мов зголоднілі вовки, кинулись на їжу. За той час молодиці відшукали

своїх дітей між бранцями, пестили їх, голубили, та аж плакали з радощів. Між бранцями була якась пані з гарною дочкою і малим хлопчиком. Хлопчик був так знеможений, що, мов неживий, лежав під вербою в холоді з заплющеними очима. Мати з дочкою сиділи стривожені над хлопчиком. Його лице замаране було болотом. Довге біляве волосся позлипалось, панська одежина була подерта. Так само обі пані були в подертих одежах з розкуйовдженим волоссям. Молода дівчина сиділа мов нежива, сперши голову на колінах. Бідна мати йшла, хитаючись до керниці за водою, бо саме хлопчина отворив очі простогнав: води. Пані озиралась чим води набрати. Хотіла набрати в пригорщу, та руки у неї тряслись... її побачила сотничиха.

— А дайте ж хто сій пані якого корячка води набрати.

Андрій, почувши се, метнувся у хату за корячком.

— Андрійку, приклич там Микиту,— кликала сотничиха йому услід.

Сама пішла до пані.

— Не журись, моя бідна, сердешна, відпочинь, про дитину не журись. Я послала по нашого пасічника, він певно твоїй дитині допоможе.

Від тих м'яких слів паня заридала, вона хотіла йти з сотничихою до дитини та так заточилась, що мало не впала на землю. Сотничиха піддержала її в саму пору і повела. Хлопчина лежав, мов неживий. Андрійко приніс корячок з водою, мати підвела йому біляву головку і напоїла. Спеченими губами проковтнув двічі і оп'ять поклався на землю.

— Яка вода добра,— заговорив по-польськи. Мати припала до нього і стала приговорювати пестливими словами. Сотничиха стояла над ними.

— Ви, мабуть, голодні, зараз звелю принести вам молока.

— Спасибі вам, хай вам Бог заплатить, бо я не в силі, нічого у мене нема,— і вона знову заридала.

— Андрійку, хай тут принесе Горпина глечик молока.

Надійшов Микита:

— Хто тут скалічений?

— Микито, голубе,—говорила сотничиха,— оглянь оце хлоп'я та порадь що-небудь.

Микита при кляк коло хлопчини і став його оглядати. Повів рукою по грудях, руках і ногах, пощупав голову, обернув на спину, оглянув крижі та ребра, відтак послунав ухом серце і довго держав руку на чолі.

— Нічого нема зломаного, ні скаліченого. Він дуже знемігся та налякався... Зголоднів... панська дитина не звикла до того. Нічого йому не буде... може трясця його візьме, бо на землі спав, та на те ми порадимо, здоровий буде, не журись. Та ми його звідсіля візьмемо. Найкраще йому буде в шпихлірі, бо в хаті гаряче. Звели, пані сотничихо, принести яку сорочину чисту з Омелька або Максима, щоб його переодягти в сухе, розуміється, вмити його треба. Андрійку, подбай, щоб вода була, а я його занесу.— Він узяв обережно хлопця на руки і поніс в шпихлір, де тієї ночі спали хлопці. Сотничиха пішла між інших бранців. Пані подалась за Микитою, а її дочка остала на місці, наче б не бачила, що довкруги неї робилося. До неї прийшла сотниківна Одарка та, беручи її за плече, сказала:

— Ходи зі мною, тобі переодягтися слід, геть на тобі плаття рознесли, що голим тілом світиш.

Панночка підвела очі, мов зі сну прокинулась, та не могла своєю силою з місця рушитись. Одарка підвела її.

— Де мама? Де Стась? — питає налякана.

— Не журись, голубко, вони безпечні, а ти ходи зі мною у мою кімнату, я тобі свою одежу дам.

А тим часом сотник на рундуку допитував пійманих татар. До того прикликали козака, що знав татарську мову.

Татари заявили, що вони й на думці не мали чіпати козацьких осель, що хотіли туди перейти у свій степ, везучи частину добичі із Волині, що цей саме загін відстав від головної орди...

— Відкіля ви йдете, скажуть нам ваші бранці, а тепер ми порадимось зі старшиною, що з вами робити... Як ви гадаєте, панове товариство?

— Що тут багато говорити,— обізвався суддя.— Вони бісурмени напали на християнський край, узяли ясир, за це їх треба покарати, бо вже не поведемо їх на базар продавати, як вони нашого брата, їм треба відрубати голови та й біді край...

— Так буде найкраще,— обізувались інші,— та й найменше клопоту...

— А я би не так казав,— говорив сотник.— Подивіться, скільки їх тут. Скільки би тут голов відрубувати треба: рука зомліє. То не лицарське діло пов'язаним рубати голови. Правда, що вони нас не чіпали, бо не чути було. Подумайте, скільки тут робочих рук змарнувалося б. Я так гадаю: розділім їх поміж громаду, на кожний двір по скільки випаде. Хай нам роблять коло хліба, бо тепер саме пора, а восени по роботі пустимо їх на усі чотири вітри. З того будемо мати ще й користь, що не зачепимо тих чортяк. Коли їх подратуємо, то шельми прийдуть до нас цілим загonom, а тоді може бути нам халепа. Чеши дідька зрідка...

— Розумне слово сказав ти, сотнику, так буде найкраще. Хліба у нас доволі сього року, конячого стерва знайдеться, бо вони сала не їдять,

горілки, меду не п'ють, а робочих рук треба. Півтори сотні наших пішли з січовиками... Так буде краще...

— Згода панове?

— Згода!

— Проголоси це, козаче, бранцям і скажи, що якби котрий поважився втікати, так неперемінно повисне.

Перекладач сповістив татарам присуд старшини, і вони дуже зраділи. Вони стали кланятись сотникові і присягати на Магомета, що жоден не втече.

Зійшовся повен двір козаків і стали паювати поміж себе бранців.

Тепер прикликали християнських бранців перед старшину. Вони стали кланятись, хапати сотника за одержу та дякувати...

— Не нам дякуйте, люди добрі, а Господові небесному, що вас визволив з неволі. Те що ми зробили, зробили б і другі козаки, бо це наше святе діло обороняти християнський народ від бісурмен, а ви мені скажіть звідкіля ви?

— Ми всі з Полонного, що близько Острога,— відповів хтось із бранців.— Нас захопила татарва у полі при сінокосах. Село спалили, народу вибили тьму, спалили і зрабували панський двір, вбили пана, його жону, дочку та дитину у полон взяли. Вони тут між нами. Наволоводили нас, Господь знає куди, ми терпіли голод та спрагу, водились ми більше тижня, та прийшлося б нам пропасти, так як багато нашої дрібноти заморилось, та вас Бог прислав нам.

— Наші козаки розберуть вас як гостей до своїх хуторів, відпочиньте, відживіться, а опісля подумаємо, що робити треба... Гей, панове

товариші, а заберіть тих бідних до себе у двори, у мене також якийсь десяток може приміститися... А де, люди добрі, ваша пані?

— Нею пані сотничиха піклується.

— А який той ваш пан був? — спитав один козак, що колись теж панським підданцем був, поки на Запоріжжя не втік.

— Поганий був чоловік, панщиною мучив, карав...

— За те покарав його Бог, а тепер його жінка та діти під козацьким тином остали, та й то ще благодать, що у Крим не попали, а то гірше було б...

— Ми б їм куска хліба не дали, бо далебі, заслуговують на те,— обізвалась одна молодиця з пійманих...

— Гріх тобі таке говорити,— гримав сотник.— Досить для неї кари, досить. Чоловіка втерляла і з пані зробилася жебрачкою. Я їй кривди не зроблю, хоч у мене їй панства не буде...

Малого Стася переодягли в одержу Омелька. Микита напоїв його зіллям і прикрив кожухом, щоб зіпрів. Від нього не відступала бідна мати. Сотничиха принесла їй свою одержу і теплої страви. Панночкою зайнялась Одарка в своїй кімнаті. Вона прибрала її в свій найкращий одяг, в мережану сорочку, зелену спідницю, наділа на неї горе етик та ще й гарне намисто на шию з великим дукачем почіпила. її гарну голівку і гарне, мов льон, волосся причесала і квітку почепила. Панночка ще не відійшла з переляку. Позволяла з собою робити, що Одарці захотілося.

— Яка ж гарна з тебе дівчина,— говорила Одарка, відступившись трохи, та приглядаючись на віддалі.— Далєбі, що й рідна мама не пізнає... Ой, лишенько, була б і забула. Та ж у тебе черевиків нема... твої підрались геть, підожди, голубко, є в мене зайві і черевики і панчішки.

Усе тобі дам, лише не будь така, мов мертва. Та дякуй Богові, що тебе із татарського пута освободив, гірка б тобі доля була. Біда нашій сестрі у татарську неволю попасти. Тебе б одлучили од матері, од братчика, та якому препоганому туркові, у гарем продали... А як тебе звуть, панночко.

— Я звусь Марилька...

— Се по нашому Марійка, так я тебе і звати буду, бо тамто чогось мені складно вимовляти... У тебе батько є?

— Його татари вбили,— говорила Марилька та й розплакалась...

— Так йому було на долі написано, хай з Богом спочиває, та ти, сердешна, не плач, шкода твоїх сліз, ними його із мертвих не воскресиш... Скільки то наших козаків гине, та що ж діяти?.. Ну, не плач-бо, перестань,— Одарка припала до неї, обняла за шию і стала цілувати...

— Надягни ще панчішки мої, черевики, я тебе до мами твоєї поведу, вона в шпихлірі, коло твого братчика. А як його звуть?

— Стась...

— Я не знаю, як воно буде по нашому, та я поспитаю батенька, він усе знає. Ви певно ляхи будете...

— Так...

— Ну, все одно, коли ви лише хрещені, то у нас між козаками біди вам не буде... Ну, тепер, Марійко, коли ти так гарно прибралась, я поведу тебе в світлицю та батькам покажу...

Тут сидів за столом сотник і частував старшину медом. Сотничиха припрошувала гостей.

— Матусенько, пвглянь, се моя нова подруга, зовіть її Марійкою.

Усі подивились. Дівчина вийшла напричуд гарна...

— Здорова була, панночко,— привітали її усі. Сотничиха поцілувала її в головку.

— Були б за тебе, небого, татари узяли великі гроші,— каже суддя, дивлячись на її вроду, а сотник перебив:

— А тепер хай вибачуть, бо не візьмуть... Чи ти, дівчино, їла що-небудь сьогодні, бо від сих цяцьків, що на тебе Одарка поначіпала, ситою не будеш.

— Я б хотіла маму побачити,— сказала Марійка по-українськи.

— Ляшка, а по нашому добре балакає,— відозвався дядько Явтух, що сидів зі старшиною і попивав мед...

— У мене була пістунка-українка та я від неї і навчилася.

— Ходи до мами,— казала Одарка і повела її за руку у шлихлір.

Челядь, що стояла на дворі і не пізнала тепер тої обідраної татарської бранки...

Біля шпихліра дівчата стрінули діда Микиту, що саме виходив від хворого хлопчика.

— А як там з ним? — питає Одарка.

— Нічого, здоровий буде. Вже пріє по липовім цвіту, а се знак, що й трясці не буде,— відповів дід на ходу у свою пасіку. Марійка від того дуже зраділа.

Пані дуже здивувалась, побачивши свою доню в такому одягу.

— А ви, мамо, як переодяглись? — спитала Марійка, побачивши свою маму одягнену в убрання сотничихи та ще з пов'язаною хусткою на голові.

Обидві посміялись із себе, перший раз засміялись після того нещастя, яке їх стрінуло.

— Слухай, Марійко,— говорила Одарка.— Коли ти чого-небудь забажаєш, зайти до мене у кімнатку.— Одарка відійшла.

Марійка присіла біля матері на сні:

— Які вони всі добрі для нас,— заговорила Марійка,— як вони нами піклуються, мов рідні...

— А я страх боялася, йдучи сюди. Мені все говорили, що то народ дикий, безсердечний, що вони до нічого більше не вдалися, як у полі на панщині робити, або грабувати, а воно ось що... Як ми не раз про-тів них грішили, що з ними пани на Україні не витворюють, а воно ось що показується.

— А я передчувала, що воно не так є, як говорили про них наші. Нераз я плакала, як покійний тато казав їх за що-небудь тяжко карати, карати без серця, без милосердя...

— Про батька не пасує тобі, доню, говорити слів догани. Він так робив, як усі пани робили, бо всі тої думки, що українців можна удержати в послуху, не попускаючи їм ні на один волос...

— Та вже ж, воно треба було перевірити, як воно є. Скільки то сліз пролито було і за се, мабуть, нас Бог скарав,— Марійка закрила лице долонями і заплакала...

— Ніхто Божих шляхів не провідає... Коли се була кара, так ми свої гріхи спокутували.

— Дай Боже, щоб се був край нашої біди... Тим часом надворі було дуже гамірно. Бранців

християнських залишилося небогато, бо їх розібрали козаки по своїх хатах. Челядь стояла гуртками і розказувала усілякі пригоди нинішнього дня. Поміж ними вертілись Андрійко з Івасем, щоб розвідати про те, чого самі не могли бачити. їм жаль було, що пані сотничиха заборонила їм віддалятись від хати. А люди розказували, як Чабан Омелько, їдучи за кіньми, помітив в степу татарський табір, як він, не показуючи нічого по собі, полишив коні на Божу волю і завернув щосили в село, щоб звістити людей про небезпеку. Оповідали відтак, як справно Явтух їх підглядав, як повз гадюкою під сам табір, поки не розвідав усього, чого йому було треба. А вже найцікавіше було, як пан сотник зі своїми козаками вдарив з боку на втікаючий татарський табір, як вгнався в середину перший на своїм воронім коні, як рубав завзято. Хлопці, чуючи се, аж горіли з радощів та жалували, чому вони ще не козаки і не можуть ворога бити.

Від того часу плило життя на хуторі сотника Жмута так одноманітно, що й говорити нема про що. По-слідню пригоду стали люди забувати. Лише хлопці малі вигадували по селу ігрища в татар та козаків.

Настав відтак один тиждень сльоти. Дощ падав день у день. Тоді хлопцям страх навкучилось, а сотник звелів собі відчитувати мінеї, які дуже уважно слухав. У ті дні заходили до нього козаки, сусіди, приходив місцевий священик і вчитель. Сиділи у хаті, а Андрійко читав книжку про святців божих своїм дзвінким голосом. Інколи приводив учитель кращих хлопців із своєї школи, приходили два поповичі Та-

нас і Пархомій, яких учив батько дома, і виручали Андрія, коли змучився. Сиділи бувало цілу ніч. Надворі хлюпав дощ. Небо зайшло хмарами, а вони усі сиділи в хаті. Наприкінці сотник частував гостей медом і тоді розходилися по домівках.

Сльота тривала цілий тиждень. По вулицях стояло болото, річка мала повні береги води. Сльота дуже людям надоїла, бо то вже і хліб з поля було час збирати. Люди споглядали на небо і всіляко ворожили.

Аж по тижні став подувати вітер. Хмари рідшали. Місцями показувались смуги голубого неба, інколи блиснуло сонце ясним промінням. Увечір хмари понесло геть і на чистому небі показалися ясні зорі. Таку новину приніс козак у хату сотника, де зібрались слухати слова божого.

Від того усі зраділи. Кожний міркував, до якої роботи взятись йому завтра. Робота в полі дуже припізnilась.

— Не знать, як людям догодити,— говорив священик.— Іноді така посуха, що годі діждатися водиці небесної, а іноді знову таке ллється, що на цілий рік би стало.

— Все те від Бога,— обізвався вчитель,— а чоловік, щоб який мудрий, того не переіначить.

— А воно є такі мудреці, що хмару стягне або відверне...

— Не говори так, Пархоме,— упоминав панотець,— нема таких мудреців, се одному Цареві небесному таке можна...

— Що не говоріть, пан-отче, а такі люди є. Мій покійний дід розказував, що такого знахаря знав і його чудеса на вічі бачив...

— То сей знахар напевно з чортом покумався, се чоловікові не під силу...

— Того я не знаю,— продовжив Пархом,— за се покійний дід нічого не говорив. А каже таке: було, як наближається чорна хмара, той чоловік (я забув його імення) вийде на поле без шапки, ходить границею наших піль і якісь молитви відмовляє, руками вимахує, та такий тоді, що не приступай та не чіпай. Він наче б нічого не бачив, не чув. Ходить так, аж цілком знеможеться і таки де-небудь на межі між ланами, мов неживий впаде. А хмари колотяться, мішаються, в них клекотить, наче б вода варилася, а відтак геть завернуть і підуть боками... То сей чоловік таку працю звичайно опісля відлежав, не міг ні рукою, ні ногою рушити... А се, що ви кажете, буцімто він з чортякою покумався, то неправда. То богомільний чоловік був, у церкву, як слід, ходив...

— Молитвою щирою та твердою вірою можна усього dokonати,— говорив священник.— Ісус Христос, наш спаситель глаголе до апостолів своїх: коли б у вас на стільки віри у серцю, як гірчичне зернятко, ви б одним словом цілі гори з одного місця у друге переносили та переводили...

— Вже ви за чортяку, куме, і не говоріть, він на те й є, щоб людям пакостити, а не помагати...

— А часом то й чортяка людині віддячиться,— говорив козак Прокіп Задерний.

— Мій покійний батько розказував, що у давнину, під Каневом у балці над Дніпром запорожець жив. Він з чортом не знався, але знав таке, що чортяку побачив. Бо то не кожному чоловікові се можна. То є таке сало, не знаю з чого воно береться. Помажеш ним око, так зараз і бачиш усю чортову сім'ю.

Такого сала і той запорожець звідкілясь роздобув. Йде він раз над Дніпром на рибу. Аж глянь над болотом в очереті чортяка сидить. Старий чорт був, а такий обдряпаний, аж жаль було глянути. Сидить та й задумався. Аж гульк із очерету вовк виходить. Помітив чортяку та й закрадається. А відомо усім, що вовк чорта так схрупає, наче б ягня. Так, так. Чорта або св. Юрій громівкою вб'є, або вовк з'їсть. Без того, то вони так би на світі намножились, що нашому братові не було б де жити. А св. Юрко, то так наче б осаул над вовками. Він ними керує, а вони слухають.

— Та ти, Прокопе, договори вже раз, що з тим чортом сталося?

— А нічого не сталося. Лише що вовк ладився до скоку, а запорожцеві жаль стало, та як не гукне:

— Бережись, чорте!

А чорт іно оглянувся та й гульк у болото. Вовк завернув і пішов у ліс.

Згодом якось, у ту сторону ляхи зайшли. Вони тоді розбили козаків і бралися геть винищити козацький рід. Розіслали по Україні команди, що за козаками усюди нюшили. Дізнались ляхи і за того запорожця. Оточили балку довкруги і вже були б його піймали. А запорожець сидить собі у своїй землянці і нічого не знає. Приходить до нього пан у хату:

— Здоров козаче!

— Здоров!

— Ходи на зорі поглянуть...

— Які там зорі, на що вони мені.

— Ходи, козаче, не гайся. Ляхи балку обступили, живого піймати тебе хочуть.

Запорожець виходить на світ, рушниця у нього в руках, йде в один бік балки — ляхи, у другий бік — ляхи. А панок усе за ним слідком та посміхається:

— Ну, кудю втечеш, козаче?

— Бачу, що нікуди мені втечи. Прийдеться загинути, та не дешево продам я своє життя.— Він подався у землянку, щоб звідсіля оборонятись та загинуть. А панок йому:

— Я тебе ізбавлю.

— Не твоя сила. Так мені і пропадати...

— Ні, не пропадеш, сідай мені на спину.

—

Запорожець гадає собі: їздив я на різних конях та ще й на панові попробую.

Поліз він панові на спину, ухопився руками за шию, підобрав ноги, а пан як свисне собою в гору, аж під хмари, і так заніс його аж під саму Січ і там його посадив.

— Порадь собі сам тепер, моя сила на Січ не може. Запорожець бачить з ким діло, та й каже:

— Спасибі, тобі, антипку, що від загибелі вибавив, та коли ти гадаєш, що я за це тобі душу свою запишу, то нічого з того, краще занеси мене назад у балку, хай мене ляхи замордують...

— Нічого я від тебе не хочу. Я лише за те тобі відплатився, що ти мене від вовка остеріг.— І з тим словом чортяка, мов під землю провалився,, а Запорожець помандрував у Січ...

— Не пристойно нам такі речі слухать,— говорив священик,— краще ми скажیم господареві доброї ночі і ходім во свояси...

На другий день взялась дуже гарна погода. Сонце світило від самого ранку. Люди ладилися з косами та серпами у поле. По цілім селі чути було клепання кіс. Ладили вози. Дітвора вийшла гурмою на вулиці, ступала на калюжах води, згортала свіже болото і робила буханці, вареники...

Як вже сонце підійшло вище, село опустіло. Остались лише діди, немічні і жіноцтво з дітворою.

Січовим школярам не було ніякої роботи. Вони зайшли на попівство і стоваришувалися з поповичами. Ходили разом ловити рибу в річці. За ними йшли слідом Максим, Омелько та малий Стась, якого прозвали Остапом. Пані зразу не хотіла хлопця від себе пускати, та він так напився, що годі було його здержати.

Марійка товаришувала з Одаркою. Зате пані не знала, куди дітись. Козацька простота її разила. Вона була, щоправда, до усіх приязна, та не могла зі своїм теперішнім положенням зжитися. Завважила се пані сотничиха. Зразу думала, що се задля несмілості і старалася паню осмілити до себе. Згодом пані дала її пізнати, що вона шляхтянка, не те, що козачка.

Одного разу зачула сотничиха, як пані докоряла дочці:

— Ти до краю спростачієш та козачкою станеш, що ніяк тебе буде у наше товариство повести.

Сотничиха сказала про се чоловікові.

— Хіба я не бачу? При найближчій нагоді звелю відвезти їх у Київ, хай про себе самі подумують.

А хлопцям було так, наче у раю. Сотник звелів Явтухові вчити їх їздити на коні, "щоб козацькі діти не марнувались". Тепер вже і про Січ забули і раді б тут назавжди остатися. Кілька разів їздили у степ, возили з поля хліб, а час минав стрілою.

Наспіла пора від'їзду. Сотник звелів Явтухові відвезти хлопців. Тоді, окрім воза, на якому їхали, навантажили другий усякою провізією для школи. До того ще сотник дав Явтухові капчук з червінцями для шкільного січового отамана.

Усі дуже щиро прощалися зі школярами. Сотничиха, мов рідна, супроводжала їх, а панна сотниківна понадавала повні пазухи горіхів, медівників та пряників, щоб у дорозі було що їсти. Стара Горпина аж заплакала, прощаючись з ними. Вона заодно голосила, що їх більше вже не побачить, бо їй сього року вмирати прийдеться.

Навіть пані з дочкою та синком вийшли хлопців проводжати.

— Тям, Андрійку,— гукав сотник з рундука,— приїзди знову та привези зі собою того кучерявого баранчика...

Дорога на Січ відбулася без жодної пригоди. Те-

пер степ трохи не так виглядав. Лани блищались стернею, трава місцями покошена, а далі зісхла від сонця, встелювала степ сіро-жовтою соломою...

VIII.

Вернувшись на Січ, застали вже козаків, що з походу повернулися. Похід повівся, як слід, козаки навіть не йшли до Криму. Покарали добре степових татар, побили, набрали табунів коней. Відтак мурза тої орди заключив з козаками мир і поприсяг, що ніколи козацьких осель не буде чіпати. На тім похід скінчився.

На Івася чекав нетерпеливо дядько Касян. Стрінувши хлопця, трохи його не задавив в обіймах, так дуже радів.

Для школярів почалося звичайне життя у школі при науці, серед таких самих обставин, як і перше.

Минуло так п'ять років. Щороку приїздив за ними Явтух і забирав їх у Михайлівку. По п'ятім році Андрій вийшов із школи і перейшов до новиків, себто до тих, хто ще козаками не були, а під рукою козаків старших вчилися козацького воєнного ремесла. Та мимо того він не перестав дружитися з Івасем і вони нерозлучно нагадували собі, як то гарно буде, як вони стануть козаками-товаришами і тоді по козацькому звичаю заприсягнуть собі у церкві побратимство. Молодики ходили з козаками у недалекі походи, а коли молодикові повелось доконати щось таке, чого від нього не вимагалось, тоді товариство приймало його до гурту, і час його молодництва переривався.

Січові козаки виконували всіляку службу для Січі. Ловили звірів, рибу, їздили на роз'їзди, на посилки, перевозили людей через ріку, Андрійка передали під руку старого перевізника Охріма Хвоста, для того, щоб він добре зазнався з водою.

Одного разу приїхало на Січ посольство московського царя. Було кілька знатних людей, а між ними думний дяк Фома Васаров. Він привіз запорожцям багаті дари і упоминки. Цар просив козаків, щоб дали йому військову поміч.

На Січі був звичай приймати послів від чужих держав з великими почестями. Тож і тепер кошовий батько вирядив їм назустріч старшину козацьку. Посли стояли на другім березі ріки. Старшина козацька зійшла на пором і перевізник відчалив від берега. При обслузі порома був і Андрійко. Він бачив усе, мав нагоду придивитися до церемонії. Московські послы були одягнені в довгі халати з шовкової, золотом тканой матерії, в великих кінчастих шапках, рамова-них дорогим соболевим хутром. Козаки у гарних оксамитних контушах, в сап'янових чоботях на срібних підківках, з шаблями та пістолями за поясом вийшли на берег і подалися до московських шатрів. Тоді вийшли і москалі та стали собі обопільно кланятись. Побачивши таких бородачів, Андрійко сміявся в кулак. Москалі у своїх халатах були неповороткі. До того вони держались з такою повагою, задерши голови вгору, наче б їх хто на коли настромив.

Наговоривши собі цілу копицю чемностей на привітання, всі пішли до ріки. Козаки пустили гостей попереду. Так само було, коли прийшлося входити на пором. Відтак відчалили пором від берега, і він поплив по ріці...

Не знати звідкіля взялась на ріці велика хвиля. Вона закрутила поромом і обернула його боком. Керманич заперся кермою, але воно зломилось, а пором поплив безвпинно долі водою.

То ще нічого, та на протилежнім березі, куди саме рвуча вода несла пором, стояла над берегом камінна скеля. Була небезпека, що коли хвиля вдарить поромом об скелю, то всі потопляться. Порома не сила була здержати. Козаки поскидали контуші, повід-пинали шаблі і ладилися скакати у воду. А що зробити з москалями? Ледве чи вони знаються з водою, та чи дадуть собі раду. Москалі дуже налякалися. Подумали, що приходить їм послідня година. До того ще один керманич, що хотів веслом здержати пором, втратив рівновагу і пірнув у воду. Заки його голова показалася поверх води, пором був вже далеко...

Тоді Андрій скинув із себе свитину, сорочку і штани, побіг на корму порома і скочив у воду. Усім здавалося, що він хоче втечи від небезпеки. Андрій показався поверх води і плив щосили до берега. На його плечах видно було линву, що одним кінцем потопала у воді, а другим була прив'язана до порома. Андрій плив дуже швидко до берега. Діставши ногами дна, він схопив линву обіруч і з тяжкою бідою, поки линва не напружилась вийшов на беріг. Він став з усієї сили тягнути пором до берега. Та вода дужча була від нього, і могла його неперемінно потягти до себе. Андрій йшов берегом, держачи линву в руках, поки не натрапив на березі на грубезну вербу. В одну мить обкрутив линву за вербу, та ще прив'язав кінцем до грубої гіляки. Пором захитався так, що московські посли аж попадали. Було се яких п'ятдесят кроків від тої небезпечної скелі. Андрій став щосили кликати на допомогу. Козаки бачили з берега, що діється, та ніхто не знав, як зарадити біді. Усі були певні, що не минути поромові скелі, та що прийдеться їм напевно загинати. Тепер, бачучи, що сталося, козаки стали бігти до того місця. Десяток сильних рук учепилися за линву і стали притягати пором до берега.

— Як ти хлопче називаєшся? — спитав старшина Андрія, що стояв на березі голий, та важко дихав від втоми.

— Перш одягнуся, а опісля скажу,— говорив Андрій.

Він скочив на пором, трохи по дорозі не перевернув товстого московського посла і став одягатися.

— Та це Андрій Грушка, новик, щойно перед роком січову школу покинув,— говорив керманич...

— Грушка? Еге-ж, твій батько на морю загинув, славний козак був, під Очаковом, тямлю добре, ну в батька вдався, та нам життя врятував... спасибі синку,— старшина погладив його по мокрій голові.

— Какой маладец, спасібо Андруша. Как тебя зовут Груша? Так лі?

— По вашому, либонь, груша, а по нашому таки Грушка...

— Всьо равно, любезній мой. Панімаєш что ти, зделал? Ти спас жизнь верних дітей восточново царя.

— Або я знаю, чиї ви діти будете, спас чи не спас, а зробив, як слід було, коли кермо зломалося.

— Харашо мальчик, ми тебе царскі пажалуєм.

— Та чого мене жаліти, коли мені нічого не сталося,— говорив Андрій, сміючись.— Коли б я був втопився, то й вам так би було, і не жаліли би...

Козаки стали сміятися.

— Как он резко возражает! — говорили москалі.— Какая дьорзость!

— Не дивуйтеся, ваші милості, він не розібрав, як слід, вашої речі,— справдувався старшина.

Посли переглянулися, а далі стали скидати гроші, які один хотів передати Андрієви.

— Спасибі вам, панове, я не візьму, мені не треба, за гроші я у воду не скакав.

— Візьми, Андрію, а то можуть образитися, вони ж посли великого царя, це вони тебе нагороджують.— Андрій узяв гроші та впустив у свою кишеню.

— Спасибі вам, мої добродії за почесне і здорові будьте,— він хотів йти, та старшина задержав його:

— Тобі слід, хлопче, поцілувати їх у руку.

Андрій обійшов усіх москалів, цілючи їх по черзі по руках.

— Ти грамотний? — питав думний дяк.

— Я скінчив січову школу і знаю грамоту добре.

— Ми возьмьом тебе в Москву, мальчик,— говорив думний дяк.

— Спасибі, я із Січі не піду,— відрубав Андрій і пігнав до пристані.

Тут обступили його зараз козаки і стали допитуватися, що і як.

Тим часом посли пішли у Січ. Із січових валів гримнула гармата на привітання великих гостей. На зустріч вийшов кошовий батько і повів гостей у хату. Сюди поносила челядь скрині з подарунками для Січі, від московського царя. Коли кошовому розповіли сьогоднішню пригоду, він каже:

— Бравий хлопець, у свого батька вдався. Як гадаєте, панове, його б слід у козаки вивести...

— Молодий, але проворний та розумний з біса. Я тямлю, як кілька літ тому школяра товариша з то-пелі вирятував.

— Приклич його сюди,— каже кошовий до посильного козака.

Побігли до перевозу за Андрієм.

— Ходи, небоже, кошовий кличе.

— А то чого?

— Не бійся, бити не звелять...

Андрій пішов так, як стояв. Кошовий подивився на нього і каже:

— Мені здавалося, що то ще дітвак, а то козак, мов дубок. Слухай, хлопче, за це, що ти сьогодні зробив, людям життя врятував, і то послам великого царя православного, ми тебе в козаки-товариші переводимо. Ти підеш до переяславського куреня. Одежу та зброю видадуть тобі з січової скарбниці, ти заслужив на це...

— Спасибі, ясновельможний пане за честь, спасибі і за подарунки, та в мене є свої гроші не то що на одягу, але ще й коня за це куплю.

— О, а звідкіля ти грошей роздобув? У похід ходив, що?

— Ні, отсі добродії мене, як вони кажуть, пожалували, та грошей багато дали за те, що трохи в воді замочився...

— Так буде, як я кажу, а гроші сховай. Тобі треба до куреня пристати та товаришів, як слід, похастувати. Ну, йди з Богом. Коня поки що тобі не треба. Твоя доля не на коні, а на байдаку, ось що. Ну, йди собі з Богом, та зайди в канцелярію, щоб тебе у список занесли.

Андрій не чув землі під собою, так радів. З канцелярії пішов у складню січову, де видали йому одяг і зброю. Зараз і переодягнувся. Надів шкапові нові чоботи, широкі з матнею штани, надів зелений жупан, підперезався цвітистим поясом, припняв шаблю і надів високу овечу шапку з червоним дном. Пробував покрутити вуса, та його ще не було, бо щойно мох засіявся. Перш усього, пішов у школу. Колишні зразу його не пізнали, а далі дуже зраділи, обступили довкруги та стали випитувати. Івасеві аж очі світилися з радощів:

— Така нагла переміна з тобою, Андрію, скажи, як воно сталося?

— Нічого, сьогодні я москалів з топелі вирятував. Нашим було би нічого не сталося. Я знаю, вони були б поскакали у воду та й виплили, але довгополим москалям було б капут...

— І за це тебе в козаки перевели?

— Не тільки те, ще москалі-добряги цілу пригорщу червінців дали. Ну, тепер хлопці, здорові будьте, я опісля до вас зайду, тепер мені до куреня пора...

— До Переяславського...

— Там дядько Касян Бистрий записаний.

— Я се добре знаю і тому мені би його зустріти треба.

Андрій відійшов бадьоро. Він підпустив шаблю так, що аж по землі волочилась. Хлопцям трохи очі не повилазили, так дивились за своїм колишнім отаманом. Андрій стрінув на базарі Касяна.

— Ах ти, дітваку коханий, чував, я чував, та шукаю за тобою усюдечки, де ти пропадав? Ходи ж, хай тебе обійму...

Касян обняв кріпко Андрія та вицілував сердечно.

— Ось воно як, недавно такий дітвак, що на руках його носив, а тепер дивіться на нього. Ну, хай тебе ще раз чоломкну. Ага, у який курінь тебе записали?

— У твій, дядьку, у Переяславський...

— Я тобі тепер не дядько, а товариш, ходи я тебе проведу... Ти знаєш козацький звичай?

— Знаю.

Пішли до куреня. На дворі на приспі сидів якраз курінний отаман Панько Кабиця з осаулом і кухарем.

— Кланяюсь тобі, батьку отамане, нового товариша привів. Сюди його кошовий призначив...

— Яке діло кошовому до нашого куреня? Сюди головусів не приймається. Йдіть собі до шкільного куреня, там вас, певно, приймуть...

— Та ти, батьку, не гнівись. У школі ми вже побували, а тепер отсей мій товариш таке гарне діло зробив, що йому старшина дальший час новицтва подарувала та в козаки вивела.

— А що ж він такого великого сьогодні зробив?

— Московських знатних людей від топелі врятував.

— Саме тому не приймається,— говорив ос аула,— хай би уся Москва втопилася, не треба було рятувати.

Отаман став під вусом підсміхатися, а далі питає:

— Що ж ви дасте за це, що молодика у наш курінь приймемо? Наш курінь не абиякий, на всю Січ славний.

— Дамо, на скільки нас стане,— говорив Касян кланяючися,— усі гроші дамо, що від москалів добули...

— Ну, глядіть, аби чого не затаїли, а то проженемо.

Андрій знав добре, що це лише така церемонія, що його не можуть не прийняти.

Він узяв усі гроші і висипав курінному кухареві у пригорщі...

Кухар пішов зараз на базар, а отаман узяв Андрія за руку, посадив біля себе, та став приязно з ним балакати. Отаман знав добре його батька.

— У тебе, Андрію, є ще яка рідня на Україні?

— Господь святий знає, про це нічого батько покійний не згадував...

— Ти ще дітваком був, коли покійник загинув, та я знаю, що в тебе сестра була, Анною звалася. Вона була далеко старша від тебе.

— Я її не затямив у нашій хаті.

— Вона давно перед тим, заки ти вродився, вийшла заміж...

— Ледве чи я стрінуся з нею. Прийдеться лишитись сиротою та ще й без роду...

— Не ти один, така наша доля усіх. За це хай Січ заступає тобі усе — і батька й матір, і рідню...

В ту хвилю надійшов Івась з Максимом. Івась був дуже сумний...

— Здорові були,— говорив отаман,— сідайте та гостями будьте, це певно твій брат...

— Брат, та приходиться розлучитись з ним...

— А це що? — питав Андрій.

— Ось воно що. Батенько розвідав від козаків, що я вирвався з татарського пута та на Січі живу. Він й переказував, щоб я, або Максим додому вертали. Він, сердега, нездужає, та перед смертю хоче котрогось з нас при собі бачити... І хлопець зітхнув.

— Мені їхати не можна,— каже Максим,— бо мені ще не забули задля чого я втікати мусив, мені би пани того не подарували. Івасеві інше діло. Його поневолі татарин захопив...

— Треба мені їхати,— говорив Івась.— Батькова воля свята, і треба її вшанувати...

— Так воно повинно бути,— говорив отаман.— Четверта заповідь Господня показує батька слухати...

— Якже ти, Іване, поїдеш сам? Така дорога, степ...

— Ось як ми обміркували,— говорив Максим.— За кілька днів вертатиме московське посольство. Кошовий доставить їм якийсь десяток козаків для безпеки. До них прилучиться Івась. Коня я йому сам роздобуду. Посли поїдуть до московської границі на Путивль.

— Мені здається, що дорога вийде туди на Лубни, то до Гаврилівки вже недалеко буде і потрапить хоч би й сам...

— Ти, Івасю, вернешся? — питає Андрій.

— Як йно не загину, та ляхи мене не вб'ють, так певно вернуся, панщини робити не піду, коли хочеш так і побожусь хрестом святим. Коли б не батенько, я би звідсіля не рухався.

— А мені не судилось бачить його на сім світі,— сказав сумно Максим.

Посли вертали аж через тиждень. Кошовий наділив їх дорогими подарунками, як тоді було в звичаю і вивів аж над ріку. Для безпеки дав їм на сторожу двадцять козаків. До тої ватаги пристав і Івась Чорноусенко. Максим дав йому коня та приладив харчів на дорогу.

За рікою пустилися в степ. Посли їхали на возах. Козаки їх супроводжували.

Поки їхали в межах запорозьких, москалі відносилися до козаків увічливо. Та чим далі, вони ставали гордими, а до козаків відносились грубо та непривітно, називали їх хахлами.

Осаул ледве здержав своїх козаків, які збиралися при нагоді або вибити Москалів, або лишити їх самих.

— Коли ж воно годі видержати. На таку зневагу то аж рука свербить, так би йно хляснути по пиці.

— Найкраще до них нічого не говорити та не відзиватись,— уговорював осаула.

— Як не відзиватися, коли ця погань сама у вічі лізе. Ти йому подай це та те, послужи.

— Хіба ж справді ми їх холопи, чи що? Напруження зростало з кожним днем. Один з

московської челяди раз на нічліг став сваритися з козаком, а відтак вдарив його по обличчю. В ту ж мить козак ухопив кацапа за бороду та давай кулакувати по пиці. Інші теж кинулися до бійки і зчинилася така метушня, що Господи. Не можна було їх розірвати, що не робив осаул. Щастя, що до шабель не взялись, а таки так завели кулачню, перемогли

москалів і здорово побили. Думний дяк став козаків лаяти по-московськи, а відтак прикликав осаулу:

— Слушай ти, праклятий хахол, єслі ти не здер-жіш твоїх разбойнікоф, так я тебе морду разоб'ю, га-лаву адсеч прикажу, панял дурак? Тепер пашол вон!— Осаула закипів увесь і вдарив рукою по шаблі:

— Ваша милость, не важся мене лаять, бо як ти мені кажеж дурак, то я тобі скажу: ти — кацапська свиня, я тобі не хахол, а мої козаки не розбійники, а лицарі. Тепер спитаю чи ти мене зрозумів? Поки ти мені звелиш голову одрубати, то ми вас усіх кацапів рознесемо на шаблях. Ти прикажи своїм холопам, щоб з нами краще поводитись і нас не зневажали, а то далєбі покинемо і вернемося, а ви їдьте собі самі.

Думний дяк не сподівався такого завзяття від простих людей. У Московщині він би приказав усіх щонайменше добре вибити нагайками, бо там самі кріпаки. А тут чого доброго, то як покинуть, не тяжко буде в пута татарські попасти... Він зараз присмирнів і став говорити ласкаво, а одного закрівавленого слугу, що прийшов жалуватись, вибив по пиці...

Козаки зібралися зараз і врадили так:

— Кошовий звелів їм пильнувати послів, щоби їм до лихого не сталося. Ми так будемо робити. Та ми не є на те, щоб їм служити. Ото ж, братці, ми тепер від Москалів здалека. Ми собі, а вони собі. Наша річ сторожити, розвідувати дорогу, а вони хай самі про себе промишляють.

Від того часу козаки держались здалеку. Окремо пасли своїх коней, окремо собі їсти варили. На ніч розставляли довкруги москалів вартових, а більше нічого. По довшій подорожі заїхали поміж оселі. Села траплялись щораз густіше. Тут вже розпочиналася Слобідщина. Щастя, що переїздили через Гаврилівку. Івась, прощаючись з козаками, аж заплакав.

Як йому представилося рідне село по стількох літах? Сюди рвалось його серце і билось радісно. В'їхав у головну вулицю поміж хати. Він стрічав людей, та не міг нікого пізнати. В селі було пусто, бо то робочий день був і люди робили на панщині. Івась помітив велику різницю поміж своїм селом і Михайлів-кою. Тут убожество, біднота аж кидалась ввічі. Хатки убогенькі з малесенькими віконцями, з поваленими оплітками. Не було ніде видно дітей. Івась переїздив біля великої корчми, що стояла при шляху. Під корчмою при столі сиділо кількох двораків і пили мед. їм услуговував патлатий жид. Івась нагадав свої дитячі літа і порозумів відразу, чому дітвора поховалася.

Двораки завважили Івася і почали його кликати:

— Гей ти, хлопче, що ти за один, сюди ходи! Та Івась не послухав. Потис коня і почвалував

далі. Йому пильно було до батька. Він тямив, де батькова хата і поїхав туди в бічну вулицю. Та не мало зчудувався, коли з хати вийшла зовсім йому незнайома жінка.

— Слухайте, тіточко, будь ласка, скажи, чи тут живе Степан Чорноус?

— А нащо тобі його?

— Це вже моє діло, нащо, а ви лише скажіть.

— Нема його тут, тепер тут посадив економ другого підданця, бо Степан не може панщини робити...

— Та куди ж його нелюди діли? — Спитав Івась крізь сльози...— Як так можна, це ж його була хата з діда-прадіда.

— Ти не мудруй, аби чого не договорився. Це була панська хата і її оддали тому, хто може робити...

— Та скажіть, будь ласка, де Степан тепер живе?

— їдь край села, там одинока хатчина стоїть, там його знайдеш.— Жінка була якась непривітна, воркотуха. Івась поїхав далі з розбитим серцем. Йому жаль було батька, хоч його ще не бачив. Він певно не має що їсти, коли робити не може. Добився на край села до одинокої хатки. Вона виглядала на хлів більше, ніж на хату. Ціла у землю запалася, лише віконце виглядало над землею одно-одніське. Двері до сіней поколені, викривлені, стіни похилились, на обідраній, до того з дірами, стрісі росла буйна трава. Івась зліз з коня і припняв його до одинокого кола, який став з колишнього оплітка.

Стояв, роздумував, неначе б вагався.

З б'ючим серцем відчинив двері і ввійшов до темних сіней. Звідсіля зайшов до ще темнішої хатки. Надворі було вже по заході сонця. Як скрипнули хатні двері із-за печі обізвався слабкий голос хорошего чоловіка:

— Хто се?

Івась задріжав цілим тілом.

— Чи тут живе Степан Чорноус?

— Тут, а чого тобі, чоловіче, треба?

— Батеньку мій сердешний, єдиний,— закричав Івась і кинувся до батька.— Я ж син твій Івась.

— Боже великий! Слава тобі! Перед смертю тебе діждався, голубе, виплакав я очі за тобою...— Старий обняв сина і став дуже плакати... Івась не міг теж сліз здержати... Держались так в обіймах довго.

— Ти певно голодний, мій синку, а я не маю тебе чим прийняти. З того й живу, що добрі люди скинуть, принесуть кусок хліба, мов старцеві. Інколи молодиця зжаліється та глечик молока принесе та тим і живу, мучуся, та Господа благаю, щоб змилювався, та вкоротив мої тяжкі муки.

— Не журись, батечку, я трохи дечого привіз із собою. Ось я зараз. Чи можна мені коня у сінях примістити?

— Так ти на коні приїхав? А звідкіля?

— Усе розкажу по порядку, ти підожди!

Івась вийшов на двір і привів коня у сіни. Відтак назбирав сухого бадилля, приніс у хату, викресав огню і запалив. Старий зсунувся з печі на хату і при світлі став оглядати давно невидану дитину. Івась узявся варити вечерю. В його торбі було трохи борошна, сіль, сало, кілька сухарів і пшоняна каша.

— Гарний з тебе козак виріс! Ти моя потіха, та таки скажи, де ти бував?

Івась розповів усе, що вже знаємо. Розповів і про Максима.

— Що ж він?

— Кланятись тобі велів, та йому ніяк було їхати, пана боявся...

— Ой люті вони препогані! Господи, пошли на них кару за наші муки...

— Чом ти, батеньку, не у своїй хаті?

— В мене ніколи хати не було, то панська хата. Поки робити міг, то й не чіпали, а коли охляв від тяжкої праці, то викинули, мов собаку, до отцеї пустки і тут здихати мушу...

— А де ж сестра?

— Померла небога, я сам остався круглим сиротою. Поки вона жила, то задля неї у тім пеклі держався, а як її не стало, то вже в мене і сили не було...

За той час поставив Івась на лавці горячого кулішу і подав батькови ложку.

— Їж, таточку, на здоров'я.

— Спасибі тобі, люба дитино. Давно я не мав в роті теплої страви. А куліш, мабуть, добрий буде.— Старий узявся за ложку і Івась мав нагоду тепер при світлі придивитись до батька. Та він його не пізнав би. Що за тих кілька літ недоля з нього зробила. Його голова була цілком лиса, лише кілька космиків волосся висіло іззаду. Він заріс цілий сивим волоссям. Голова і руки у нього тряслися.

— Я і вгадав, що смачний куліш,— говорив старий і наче б повеселішав. Та від того Івасеві не полегшало на серці. Воно стискалось, мов кліщами. Та все ж змагався старого підбадьорити...

— Не журись, тату, ми тепер інакше заживемо, вже я подбаю, що їсти буде шо, й до ліпшої хати переберемось.

Старий похитав головою.

— Добра, синку, у тебе воля і золоте серце, та сього ти не докажеш. Тобі ліпшої хати не дадуть...

— Коли так, то чорт з ними, з сими клятими панами, я тебе заберу і на Січ втечемо. Там тобі хліба не пошкодують.

— От вигадав ти! На Січ мені вже запізно, я вже ледво через поріг переступлю, не то що. Мене Господь покличе до Січі небесної... Я лише благав Господа, щоб довелось перед смертю котрого із вас, мої сини любі, побачити, а коли се сталося, так нічого більше мені не треба...

Івась не знав, що на се сказати. На душу залягав такий тяжкий смуток, наче б стояв над відкритою могилою, в яку мали його живого поховати.

— Так підожди, тату. У мене є трохи грошей. Завтра де-небудь пошукаю на селі якийсь куток супокійний, де нас у комірне приймуть. Заплачу добре, а сам зароблю тільки, що нас обох вигодує...

— Не дуже ти на ті заробітки числи. Ти панський підданиць, твоя праця панові належиться...

На те слово Івась увесь спалахнув, мов підпалений порох. На Січі він був вольний, як птиця, а тут у тій нужді йому підданство нагадали. Почувши, що кінь товчється при пустій стіні, спитав:

— Батеньку, де б тут коня трохи попасти?

— А де б? Хіба попід оплітки на селі. Ти, сину, коня тут не виживиш...

— Так його завтра продам, хоч жаль мені його, як брата...

— Ти коня не продавай, а зараз, зараз уранці тікай на Січ, тікай поки пани не дізналися, що ти тут.

— Хіба ж тебе самого немічного оставлю в такій нужді? Ніколи! Я сам себе прокляв би.

— Не турбуйся мною, мені не довго вікувати...

— Як Бог дасть, а я тебе не покину,— сказав твердо Івась.— Ти, батеньку, лягай спати, бо нічим бачу світити буде далі, я зараз лежанку тобі поправлю, по-рушаю трохи, ти ляжеш, а я піду трохи коня попасти... — Івась поправив лежанку, поміг батькові вилізти на піч і пішов до коня. Вивів його на двір і повів під оплітки.

На дворі стояла тиха ніч. На небі блистіли рясні зорі. Кінь хапав траву і хрупав. Івась задивився на небо, наче б звідти помочі благав для себе, у тій тяжкій недолі. Тепер при такій тиші, серед рідного села, нагадалась йому ціла безжурна, весела молодість. Тоді у нього стільки турботи було, щоб з вовкулаком або двораком не стрінутись. Нагадав хлоп'ячі літа, як то з ровесниками коні пас на леваді, аж до тої хвилі, коли попався татаринові. Нагадав дядька Касяна свого спасителя і почув у своїм серці велику вдячність до нього. Коли б трапилася колись нагода відплатити йому за його доброту. Нагадав товаришів шкільних, Січ запорозьку, сотника Жмута... і на хвилю забув, де він є. Йому здавалося, що стоїть на майдані січовім. Та в тій хвилі почув немічне кахикання хворого батька і знов станула перед очі сумна дійсність. Чому він тепер не на Січі з батьком, або у сотника? Як там усі піклувалися ляшкою-бранкою, а що тут ляхи з хрещеним народом не виробляють... Івась знемігся дуже, присів під плотом і став дрімати. Кілька разів шарпнув кінь за повід, і він прокинувся. Та відтак випали повід з руки, Івась не мав сили їх задержати, і він заснув...

Рано почув в селі якийсь гамір і прокинувся. Його кінь стояв під оплітком і куняв. На щастя уздени ця замоталася у корч вербини, а то пішов би світами. Івась став прислухуватись до гомону і йому зараз нагадалось, що се двірська служба людей на панщину жене. Та як воно? Хіба ж сьогодні не неділя свята? Певно розвідає у батька. Він повів коня в сіни.

— Добрий день, тату! Чи гаразд спав?

— Яке там моє спання. От, мов птиця на гілляці: заснеш хвилинку, та й опять прокинешся. Кашель мені не дає спати. Та ти, Івасику, такий здоровий, та не спав усю ніч, коня пильнуючи.

— Я спав добре. Таки зараз під тином заснув.

Чого се, тату, такий гамір у селі, хіба ж сьогодні на панщину людей гонять?

— А гонять, синку, гонять. Гонять тих, що чим-небудь прогрішились. Таке видумав наш новий економ.

— Бодай вони пропали, що таку содомію заводять.

— Побачиш, що й пропадуть. Господь Бог не дозволить жартувати із себе. Він терпеливий, а кара Божа не минеться так.

— Ось я тобі зараз що-небудь їсти прилагоджу.

— Ти, синку, нічого не їв...

— Погризу сухаря, води нап'юсь, буде з мене. Опісля піду під церкву, коня продам, тобі хатку якусь найму і туди перенесемося.

— А я тобі таки раджу коня не продавати. Коли не хочеш інакше, дай його комусь пасти, він тобі в пригоді стане. Тобі неперемінно треба буде звідсіля втікати. Мені ти нічого не допоможеш. Чейже Господь зжаліється наді мною і зробить моїм злидням край...

— Ні, таточку, що не говори, а я тебе не лишу. Я таки мушу твою долю поправити. За наймита стану у кого-небудь, у мене сила є.

— Я побоюсь, що економ тебе у замок візьме, ти гарний собою хлопець, у лакеї постриже....— Старий притяг до себе Івася, дивився з любов'ю в його лице і гладив дрижачою висохлою рукою по кучерях.

— Яке панові до мене право? У мене землі нема, то я й панщини не зобов'язаний робити.

— Ого, го, тут не так. Тут нема ніякого права, а тільки панська воля. В тебе землі нема, та ти таки панський чоловік, холоп, підданець, і пан може з тобою зробити, що йому захочеться. Колись була тут свобода, та минулося. Добре було людям жити, як мені старі діди розказували і як я сам затямив, та усе перегуло, відколи люті пани настали...

— Хіба ж і сюди пани з Польщі позаходили, тйк як у правобережній Україні?

— Ні, синку, тут панів ляхських не було і нема. Тут свої собаки виродились. Ти послухай: отсі слободи князь Вишневецький у давнину позаводив. Людей закликав з-під ляхського ярма, давав їм пільги і народові добре жилося. Один з Вишневецьких, Дмитро, гетьманом козацьким був, Січ заснував, його любив народ і козаки до нього йшли, мов бджоли до матки. Бо Вишневецьких рід є стародавній український. Аж отсего теперішнього віддав батько єзуїтам на науку. І вийшов з нього яничар, кат своїх братів. Страшний чоловік. Сатана його опутав. Він свої ляхські отченаші шепче, а людей на смерть, на муки відправляє. Найменший непослух, се у нього бунт значиться, а за бунт — смерть. Повідбирав нам давні слободи, права, завів панщину, віддав нас на поталу своїх посіпак, а ті виробляють у нас, що їм завгодно. І краю тому не має. Зривавсь народ кілька разів, та вдіяв тільки, що його проводирі, найкращі люди, на палі сконали...

— Скажи мені, тату, хто була моя мама покійна?

— Твоя мама з Києва була. її батько був рибалкою, на Подолі жив та рибою торгував. Його звали Грушкою, а твоя мама Ганною звалася.

— Хіба ж? Чи не Демид?

— Таки Демид. А ти звідкіля знаєш?

— У нашій Січовій школі школяр був Андрій Грушка, київського рибалки Демида син. Ми товаришували та дуже любилися... Він уже козак-това-риш.

— Так, певно він сам. Він тобі дядьком приходитьсья, от відгадала душа свою кров...

— Тепер, тату, я тебе оставлю, а сам піду в село, може знайду купця на коня та й пошукаю якогось житла для нас обох.

— Бережись, синку, не попадай на очі якому дворакові, щоб якого лиха з того не вийшло...

Івась вивів батька з хати на сонце, а сам пішов у село. Люди виходили вже з церкви. Вони дивились цікаво на Івася. Він з усіми здоровкався. Люди дізналися, що то Черноусенко, якого перед кількома літами татари піймали. Обступила його ціла громада, найшлись ровесники, що разом з ним товаришували, стали вітатися та випитуватися.

— От ви, любі земляки, допоможіть мені у двох ділах: купіть хто у мене коня та вкажіть мені та мому батькові житло яке. Годі нам у тій норі жити. Я заплачу добре...

— Якже нам у тебе коня купувати, коли ми його не бачимо.

— Так підождіть, я його зараз приведу.— Івась побіг до хатчини і вивів звідсіля коня з сідлом. Люди стали коня оглядати.

— Скільки хочеш?

— Я кіньми не торгував, то й не знаю, а ви краще скажіть, скільки дасте, продаю з сідлом.

— Двадцять золотих даю,— каже один багатій-ший чоловік.

Івась вже мав згодитися, коли заговорив другий:

— От дукач, дурнички йому хочеться. Купував би за двадцять, не гріх тобі кривдити чоловіка? Ти подивись гаразд: кінь добрий, міцний. Дивись, які у нього ноги, які груди, а голова? Коли б у рідного брата, так варта сорок...

— То купуй сам, я не дам більше,— каже богач.

— І не давай, удався твоїми грішми. Я сам куплю за сорок. Ось тобі, Іване, гроші. Я зараз знайду тут десь мого синка, він відведе.

Чоловік відчислив зараз гроші. Навинувся справді синок і взяв коня.

Аж тепер спогадав собі Івась, що він зробив. Йому страх зробилося жаль доброго товариша. Йому здавалося, що прощається з кимсь рідним. Він обняв коня за ший, став його цілувати, пестити та сердечно розплакався. Цілував його в очі, ніздря та приговорював пестливими словами.

— Прости мені, не я тебе продав за юдин гріш, а моя тяжка недоля, вибач мені.

Аж тепер віддав коня хлопцеві, обтер очі і замішався в гурток людей.

— Тепер, земляки, покажіть мені, якесь житло, де би приміститися.

— У мене є хатчина, недалеко звідсіля... Ходи, оглянеш,— говорив Танас Чепига.

— Та чи відправа у церкві не зачнеться? — спитав Івась.— Може би аж по службі.

— Куди там ще до служби! У нас невільно зрана дзвонити, поки пан економ не виспитья — у нього до ранку гості гуляли... Хіба ходім зараз, — говорив Чепига.

Пішли. Оселя Чепиги була недалеко. Хата на два боки через сіни. Кімнатка невеличка з печею, двома віконцями до сонця. В середині лежанка з дощок і два ослони.

— Стола нема, та можна зробити, у мене дошки готові.

Зараз доби́ли торгу. Івась пішов, щоб батька сюди перевести. Прийшовши у сіни, він нагадав свого коня, станув над сим місцем й заплакав. Поки у нього був кінь, йому все здавалося, що є якась нитка, яка його лучить з Січею. А тепер зв'язок прорвано навіки, а він — панський невільник.

Івась порядкував в новій оселі. На те мав ще гроші. На прожиток треба було заробляти, і Івась став розглядатися за якоюсь службою. Знайшовся чоловік, що згодив його за наймита за добру платню. Івась дуже радів, що тепер батькові полегшає, що матиме теплу страву та одежину. Він зоставляв щорана батька на опіці Чепигів, а сам йшов до роботи, з якої вертав пізнім вечером. Тоді вже від батька не відступав. А старий радів з цілої душі та благословив заодно любу дитину, що відреклась задля нього ліпшої долі. Старий став приходити до себе... Та

тут ще не було їхній недолі краю. Одного дня, може через тиждень, як Івась вернув до села, прийшов за Івасем гайдук із замку і покликав до пана. І батько й син тільки руками сплеснули. Не віщувало се нічого доброго, як кого кликали у замок. Івась відмовлявся, не хотів йти, та се нічого не допомогло. Гайдук сказав, що як не піде по доброму, то його зв'яжуть і таки поведуть або й понесуть. У пана каштеляна княжого нема жартів. Івась ішов, як на смерть. Ноги під ним задубіли і йому здавалося, наче б у землю западали, а він не може їх витягнути. Гайдук повів його перед лице пана каштеляна:

— Ти син тутешнього підданця Степана Чорно-уса. Скажи мені, куди ти блукався тільки часу?

— Мене літ тому шість татари піймали, як я з ровесниками коні пас. В дорозі відбив мене козак і завіз на Січ, де я до тепер перебував. Аж тепер переказав мені батько, що рад би мене побачити. Тому я і приїхав. Батька застав я у великій біді. Він немічний і я його удержую, на себе і на нього заробляю.

— Твоє щастя, бо мені здавалося, що ти старший син того Чорноуса, який побив нашого слугу і втік на Запоріжжя. Він був би тяжко покараний, коли б ми його піймали... Та ти тому не винен. З тобою ми зробимо друге діло: ти будеш у замку служити...

— Пане мій, на се я не вдався. Я вихований попросту між козаками, в покоях я не вмію повертатися. Та я й не можу сього зробити, бо у мене батько немічний і нікому його доглянути. Через се я й остався тут, бо у Січі мені дуже добре жилося.

— Так буде, як я тобі кажу. Ти панський підданець і тобі слухати треба. Будеш лакеєм та й годі. Я собі тебе сподобав. А коли ясному князеві подобаєшся, то перейдеш у замок у Лубни...

— Що ж я з батьком немічним зроблю? — питав Івась крізь сльози...

— Перекажи йому, щоб швидше здох, яке мені діло до нього?

Івасеві закрутилась, запоморочилась голова. Відтак закипів лютістю, хотів кинутись на пана і роздерти його на шматки, за сю зневагу батька. Та в пору здержався. Що ж з того вийшло би? Його посадили б на паль, голову відрубали, а батькові через те не полегшало б...

— Взяти його зараз, обстригти кучері та перебрати в ліврею... Тобі ж, хлопче, кажу: будь послухний, вибий собі запорозькі джмелі з голови, бо за се, звелю вибатожити. А коли б тобі захотілось тікати, то тям, що ще гірше тобі буде. Навпаки, як ти слухняний будеш, привчишся до служби, покинеш свою погану віру, то можуть з тебе вийти люди, а коли ти ясному князеві подобаєшся, то й паном будеш. Возьміть його!

Слуги узяли Івася, мов чорти християнську душу і повели в долину між службу. Івась ішов, мов неживий. Давав з собою робити, що їм подобалося. Він не чув, як двораки з нього глузували. У нього одна думка була: що тепер його немічний батько діятиме?

Йому обстригли буйні кучері і надягли панську одержу з блискучими гузиками та галонами. Відзавтра мав Івась розпочати свою службу. Старший слуга теревенив йому, що йому робити, та Івась із-за великого горя не чув того. Але пан каштелян забажав побачити переодягненого Івася і тому повели його зараз перед лице вельможного пана.

Івась, очевидно, йому сподобався:

— Будуть з тебе люди, мій хлопче, лише вижени з голови дурні думки.

Тепер Івась отямився.

— Пане, позволь мені ще піти навідати батька. Я його оставив без ніякої опіки, мушу щось зробити, щоб його обезпечити...

— Добре, я позволяю, але завтра, коли не хочеш покуштувати мого канчука, то приходь вранці...

Коли Івась виходив з покоїв, старший лакей йому каже:

— Тям, йолопе, що до пана каштеляна не говориться "пан" лише "вельможний пан". Коли ще раз так необачно обізвешся, то по зубах дістанеш.

Івась побіг у село. Йому страшно соромно було з обстриженою головою, та у тім чудернацькім одязі, в яким не знав, як повертатися. Уже настав вечір, з чого Івась був рад, бо ніхто його не бачив...

Івась влетів в хату, та прямо до батька:

— Батеньку мій рідний, ото я попався в неволю. Осоромили мене навіки.

— Хіба ж вони, нелюди, тебе били?

— Ще гірше, бо обстригли мене та в лакеї перебрали. Хто ж тебе, душе моя, заходити буде, коли мене в замку держатимуть? — Івась став гірко плакати, цілюючи батька по руках.

— Того то я боявся і тому радив не позбуватися коня та втікати мерщій з сього пекла. Ти мене не послухав із синівської любові до мене, се знаю, і благословлю тебе, мій сину. Та лихі люди перебили тобі зробити добре діло, а мені тепер ще гірше, чим перше було. Я хотів лише поглянути на котрогось з вас перед смертю... І легше було би мені вмирати, знаючи, що ви, діти мої, вільні і свободні. Тепер моє серце гризеться тим, що через мене ти попав у неволю...

— Не гризись, таточку. Я зробив так, як повинен син зробити супроти батька. Та все ж воно, я зможу, хоч не щодень, до тебе навідатись та й допомогти тобі. Під ключем мене держати не будуть...

— Не того я боюсь, мій Івасику, та ось чого: ти панам сподобаєшся. Вони будуть тебе підмовляти до злого, будуть тебе заманювати на панство, на статки, поки тебе не підмовлять відректися батьківської віри, поки тебе не зляшать, а того я дуже боюся. Волів би я тебе, моя дитина, побачить у могилі, як у панських статках. Коли б ти став перекинчиком, то я тебе прокляв би, хочби із могили. Бачиш, люблю тебе, як спасення своєї душі, а прокляв би тебе, так я стократ тебе благословлю...

— Сього, батечку, не бійся. Я ж на Запоріжжі виховався.

— Говори своє, а я своє знаю. Не знаєш, моя дитино, що таке спокуса. Повір мені, що вона найбільше жниво має на молодих серцях та головах. Ти виховувався в твердій січовій школі. Там тебе вчили, що воля то найкраще добро, яке за жадні скарби не можна проміняти, багатство, розкоші, статки, та марна піна. Ти бачив, як запорожці грішми по вулиці кидають, як у оксамитних дорогих контушах у бочки з дьогтьом скачуть, ти бачив там братерство, рівність, за яке запорожець не заважається свою голову під топір покласти. Серед того усього, то не штука таким бути, бо коли ні, то нічого тобі там робити. А тут, що ти бачитимеш? Що без богатства, достатків, без розкішних покоїв, чоловік не чоловік, а хто живе в убожестві, то вже худобина, яку можна дерти зі шкіри. Тут побачиш, що хто не лях, той не чоловік. Тут побачиш, що у тих людей є Богом золото, і тому кожен дреться до наживи, хоч би по трупі свого сумління, своєї честі. Тут бачитимеш панів і хлопів, першим добре, мов у раю, другим зле, мов у пеклі. І мимо волі тебе тягнутиме до того раю. І не один би туди потяг, коли б була спромога, та не кожному можна. Але тобі можна, бо ти хлопець гарний і ти панам подобаєшся. І того я боюся, боюся гірше пекла...

— Не бійся, батеньку, я не забув звідкіля вийшов, я не дам себе зігнути. Скоріше мене зламують, ніж зігнуть...

— Добре, сину, я успокоюся, як мені присягнеш на хрест святий...
Присягни, сину, що останеш козаком серцем і душею...

— Присягаю.

— Присягни, що не відступиш від батьківської віри, що не зляшишся, не будеш яничаром та катом братів твоїх.

— Присягаю.

— Тепер, синку, поцілуй хрест святий та говори за мною слово по слову:

Коли не здержу сеї присяги, так побий мене хрест святий, щоб мене не прийняли ні в небі, ні в пеклі, щоб моє тіло батьківська земля свята викинула, щоб я не мав супокою ні на сім, ні на тім світі.

Івась повторив кожне слово. Старий батько вимовляв кожне слово твердо, наче б йому двадцять літ віку було. Тепер батько узяв його в свої обійми, довго держав, цілував та пестив...

— Ось, синку, що я тобі ще скажу. Я вже цілком за тебе спокійний. Я вірю твердо, що ти краще пішов би на муки, а не зламиш присяги батькові. Та ти, небоже, користай з доброї нагоди та втікай звідсіля. Мною ти не турбуйся. Мені, завдяки твоїм піклуванням, дуже полегшало було за останні дні. Та коли тебе повів гайдук на замок, в мене, мов би душу заморозив, щось наче б у грудях лопнуло. Я чую мій близький кінець і я радий, що мої муки покінчаться. Господь вислухав моїх молитов, що я тебе побачив. Я від тебе узяв присягу, а ти не осоромиш нашого чесного роду. Передай ще моє благословення Максимові. Чого ж мені більше треба на сім світі? Вам я нінащо не здався. Буде з мене. Бажав я собі дожити того, що на нашій землі буде воля і усі будуть братами, та до того ще далеко, і я того не доживу. Мені вмирати пора та й годі. А ти, синку, коли тебе пани пустять замкнути батьківські очі, не

засиджуйся тут довго, а тікай, щосили. Та обережно роби се, щоб собаки не піймали, та не знущалися над твоїм козацьким, молодецьким тілом...

Так перебалакали батько з сином цілу літню, недовгу ніч. Надворі стало сіріти. Івась нагадав свою собачу повинність і став з батьком прощатися. Йому говорило прочуття, що се останнє прощання, що більше любого батенька не побачить, не почує його голосу, не погладить його стареча приязна рука по голові, не пожаліє...

Івась відходив наче б від домовини, в яку скрили його рідного батька. Він віддав татові усі гроші, які узяв за коня. Ще раз обняв кріпко за шию, ще раз оглянувся із-за порога і пішов. На скруті вулиці оглянувся ще раз на хату і пішов у замок панам служити. Його душу пригнітав такий тяжкий смуток, мов млинове коло...

Цілий день переходив з кута в кут, мов сновида. Лакеї гримали на нього та грозили нагаями, коли не поправиться.

Увечері хотів відвідати батька, та його вже не пустили...

Він остав на замку назавжди. Йому здавалося, що його живого в могилу закопали.

Через три дні дали йому знати, що батько вмер. Додержав старий слова, що не довго людям заважатиме... .

Івась наче б зі сну прокинувся. Він випросився у пана і пішов на село. Батька застав вже нарядженого у чисту сорочку. Добрячі Чепиги подбали про все, як слід, по християнському звичаю. Степан лежав, мовби спав зі зложеними навхрест руками.

Івась, ввійшовши в хату, став молитися за душу бідного мученика, відтак, прикляк біля трупа і став його по руках цілувати...

— Батеньку ріднесенький, на кого ти мене оставив? Хто мою молоду душу розважить, хто добрим, щирим словом порадить, без роду я остався круглим сиротою...— Сльози текли горохом і падали на змарніле мертве батькове лице. І так пересидів над трупом батька цілу добу, нічого не ївши. З нього він очей не зводив, в останнє хотів надивитись. Приходили люди, молилися, у сінях збивали з дощок домовину, та він на се не зважав. Нічого його тепер не займало. Чепига усі гроші, які знайшов при нім, обернув на похорон. Угодив попа та дяка, заплатив орендареві, купив, що треба було на тризну, на поминки... Не лишилося нічого.

Аж "со святими" заспівали, тоді Івась мов зі сну прокинувся. Увесь час пересидів на однім місці, та що вже його не уговорювали, він не відзивався одним словом, наче б нічого не чув.

Тепер устав, оглянувся на людей і сердечно заридав. Припав до батька, поцілував його востаннє. Закрили домовину, забили кілками і сусіди понесли на цвинтар. Івась йшов за домовиною та затачувався. На свіжій могилі помолився ще, звязав хрестик з вербових прутів та запняв на гробі, узяв грудку землі у хустину і пішов в село. Його стрічали люди, він усім дякував. У хаті Чепигів подякував за ласку і пішов у замок.

"Сталося,— думав собі,— батько в безпечному місці, йому нічого не долягає, нічого не треба, хіба молитви. Тепер треба мені подумати гаразд, що далі робити".

Розуміється, уся його увага була відтепер звернена на те, як би звідсіля втечи, та поки що не зрадити своєї думки.

Тому то він узявся до роботи. Він відразу змінився, що годі було його пізнати. Прибирав у покоях, usługував панам.

Пан каштелян зауважив відразу сю перемену і став для Івася ласкавим. Інколи давав йому подарунки. Його тепер кликали Яськом.

Каштелян поручив його замковому капелянові, щоб його навчив польського письма та польської віри. Каштелян повзяв думку, щоби хлопця, як слід підучити, представити ясному князеві та тим піддобритися. Князь сам був перевертнем і дуже перевертнів любив. А ще такий гарний, мов мальований, хлопець певно князеві сподобається. Так міркував собі каштелян. Івась бачучи його ласкавість до себе, відгадав відразу в чім річ. Він вчився пильно, слухав єзуїтської науки на те тільки, щоб приспати їхню увагу.

— Як же тобі наука йде, мій хлопче? — заговорив раз каштелян, коли Івась приніс йому меду.

— Спасибі вельможному панові, йде добре...

— Коли ж гадаєш перейти на правдиву нашу віру?

— Я ще не підготувався, як слід. Наша віра, якої мене на Січі учили не така. Я хочу сам переконатися, що вона ліпша, тоді і сам скажу, і до косцюлу піду!..

— Так воно буде й ліпше, хоч тут не багато чого переконуватися. Дивись, небоже, у твоїй вірі сама чернь, саме мужицтво, а які ваші попи погані, темні. А у нас друге діло. У нас сам король у косцюлі молиться, усі пани...

— Та я се бачу, але я хочу се зрозуміти, щоб відтак не каятися...

— А коли ти перейдеш на польське, тоді покинеш лакейство, підеш межи двораків. А як ти ясному князеві сподобаєшся, тоді можеш числити на його княжу ласку і дуже високо піти. Князь кого полюбить, то вже не лишить.

Івась нагадав, що ясний князь не одного підвів дуже високо: аж на паль...

Другі лакеї дивились на Івася заздрим оком. Вони і довше служили і були ляхами таки з роду, а до нічого не довели. А сього хама так пан каштелян милує та над інших виносить. Нікому не вільно було на його насварити, вдарити... Правда, що Івась робив своє діло справно, але чи не багато таких було, а не раз їх били різками до крові.

За Івасем почали підглядати, щоб що-небудь негожого за ним найти та перед каштеляном прискар-жити. Але не знайшли нічого. То хіба зауважили, що Івась було у вільну хвилю сяде де-небудь у кутику, посумує сам з собою, то яку пісеньку, козацьку думку тихо заспіває... Та пані кашелянова, почувши таку скаргу від служби, ще вилаяла донощиків:

— Ви дурні, й гарно, що співати свого не забув, хіба ж є що краще як українська пісня? Та ви сього ніяк не збагнете, ви тупі голови.

Відтепер закликала панство Івася до покоїв і казали козацьких пісень співати.

— Коли б ще на бандурі навчився,— говорила пані.

— На бандурі я вчився, та бандури дасть Біг. Для Івася роздобули бандуру і тепер щовечора

мусив панству грати та приспівувати. Одного разу каже пані до чоловіка:

— Яськові було би далеко краще у козацькім вбранню, як у тій Ліберії, переодягніть його за козака.

— Хай буде і так,— згодився пан і зараз на другий день переодягли Івася в козацький убір з колі-ром ясного князя... Івасеві було добре. Йому не було великої роботи, а навіть дозволили йому проїхатись на коні. І скільки разів він виїхав на панському коні у степ, брала його охота втечи.

Ся думка не покидала його ніколи. Та він тямив науку покійного батька, щоб поступав обережно, аби не піймали. Він ждав кращої нагоди. А поки що минали дні за днями, минуло так два роки... Пан каштелян пригадував йому перехрещення, та Івась умів усе чим іншим заговорити і діло відкладалося. За той час князь не навідувався ні разу в Гаврилівку. І не знати як довго був би Івась жив у такій непевності, палений думкою про втечу, якби несподівано не трапилась нагода.

Х.

То було якось другого року, відколи Івась перебував у замку, на самого Спаса. Надворі була чудова погода. На се свято випадав в Гаврилівській церкві храм, саме у неділю, коли дехто мусив йти робити панщину. Народ зібрався в церкві. Відслужили службу Божу. Люди повиносили під церкву святити садовину та порозкладали по траві на білих хустинах. Люди висипались із церкви. Наприкінці вийшов священик з дяком. За ним несли кропильницю з свяченою водою і кропило. Священик пішов поміж овочі, та тільки розпочав молебень, як із-за церкви вийшов жид-орендар і вирвав священикові із рук требник:

— Як ти, попе, смієш святити, коли мені не було заплачено?

— Хіба ж я тобі, Срулю, сьогодні не заплатив? — спитав титар церковний.— Ти ж сам відчинив церкву.

— Ти заплатив лише за обідню, а се що ви тепер хотіли робити, то не заплачене...

—

— Та що ти, пане Срулю, вигадуєш? Се ж нічого окремого, заплатили раз і годі...

— Говори своє, а мені треба з причинком заплатити, пан мені оренди не подарує, то і я не можу свого дарувати...

— Та ж точнісінько було щороку,— говорив священик,— і ніхто заплати не брав...

— А сього року буде так, як хочу...

Народ страх заворушився. Піднеслися вгору за-тиснені кулаки, та ось тут за церковною огорожею показався гурток озброєних гайдуків.

Священик бачив, що може прийти до крові і знав, що нічого люди кулаками не вдіють, бо у замку є ще і драгуни і панські козаки, усі добре озброєні. Священик став людей успокоювати:

— Стійте, люди добрі, православні християне, не каляйте святого місця,— і, звернувшись до Сру-ля спитав: — Кілько ж тобі заплатити?

— Кожне п'яте яблуко чи грушу. Я перше своє виберу, а відтак ти собі святи скільки хочеш, а ні, то дайте мені по грошу від кожної хати, але перше, заки буде свячене...

— Бодай би ти подавився нашою працею,— закричав народ...

— Ти не верещи,— говорив жид та увесь побагря-нів.— Я вас провчу, хами! Подивись! Гайдуки стоять, закличу, то й побачиш.

Люди сим так зайнялись, що й не побачили як під церкву зближався запорожець в повній зброї. Він побачивши людей під церквою, зліз з коня, поставив його за оплітком, перейшов перелаз і станув позаду людей. Він чув цілу розмову людей з жидом. Тепер як жид гримав на людей і погрозив гайдуками, він закипів увесь і вже не видержав. Розіпхав ліктями людей і станув перед жидом:

— Слухай, жиде, я тобі заплачу за усіх.

7 ІЮЛЯ-2

145

Жид видивився на запорожця:

— Ну, давай!

— Ось тобі плата, собачий сину, — і в ту мить тарахнув його кулаком межи очі з усієї сили. Жидові жбурнула кров ротом і носом, він скрикнув раз, розвів руки і впав на землю. Козак копнув його ще раз ногою під ребра і жид неживий став. На жидівський крик перескочили гайдуки через огорожу. Народ став тікати, жінки голосили, діти пищали...

Запорожець остався сам на місці й добув шаблю...

— А ну, попробуємося, чортові сини, багато вас тут? Покажу я вам, як нашу церкву зневажати.

Козак кинувся на гайдуків. Рубав направо й наліво. Шапку засунув аж на вуха. У лівій руці держав над головою піхву від шаблі і так осланявся від ударів, які сипалися на його голову. Зараз відрубав голову, мов маківку, першому гайдукові, другому розтяв лице.

— Живого брати! — гукав старший над гайдуками.

Гайдуки стали запорожця оточувати та заходити іззаду. Він зміркував се, і став відступати. Недалеко того місця стояла дзвінниця з дощаними стінами. Козак дійшов до стіни і захистився нею.

Годі було до нього приступити.

— А що ж? Гей, люди, не допоможете мені ніхто? — гукав запорожець надармо, бо під церквою не було вже нікого. Як тільки гайдуки рушили, народ розбігся на усі сторони та поховався, куди лише можна було. Усі знали з досвіду, що силою проти панської волі не встояти, що усі зусилля даремні, бо коли б і перебили ту жмінку гайдуків, наспіють ще драгуни, двірські козаки, поконають їх, а тоді наступлять люті кари за бунт. Ярема Вишневецький належав до тих, що такі бунти карав криваво і без милосердя, не жаліючи ні старих, ні дітей. Людям страх жаль було запорожця, що так гарно постояв за їхню кривду, та що ж було робити? Йому й так не виминути смерті...

— Та чорт вас бери усіх, наймити погані. Я й сам за себе постою, а ви собаки панські, чорта рогатого схрупаєте, заки мене живого візьмете.

І він так завзято рубнув якогось влізливого гайдука, що розрубав голову йому надвоє. Гайдуки трохи пристанули. Вони в тій хвилі втратили на очах свого найдужчого товариша. Через те і козак мав час відпочити, бо вже рука омлівала від рубання шаблею. Він гадав, що таки не стане ворогам терпцю і вони його уб'ють з рушниці.

— Чого поставали? Живого беріть! — гукав старший.

І знову розпочався напад десяти на одного. Козак відбивався поволі, щоб трохи заощадити свої сили. А гайдуки обсіли козака, мов ті собаки дикого кабана, якого не можуть рушити з місця. Вони чатують, гавкають, прискакують з боків, інколи шарпнуть, поки дик не зачепить котрого своїм гострим клом і не скалічить, а тоді всі відскакують, скавулять і люто гавкають.

І так тривало довго.

Козак стояв зі своєю окривавленою шаблею і зорив пильно на усі боки, кого б зачепити. Знов на нього накинлись, знов настала метушня. Та сталося щось несподіване. Кілька гайдуків обійшли дзвінницю з

другого боку, закралась в середину, підперли стіну, за котрою стояв козак і вивернули її. Вона, падаючи, впала на запорожця і привалила його до землі. На поваленій стіні лежали три здоровенні гайдуки. Козак піднісся спиною вгору, дошки порозлітались, гайдуки розкотились по землі, а козак підвівся окривавлений на лиці. Та заки міг стати до оборони, кілька рук простяглось до нього.

Хапали його за руки, за одержу, за волосся.

У того козака була медвежа сила. Він розкидав гайдуками, мов снопами. Оборонявся кулаками, ногами відбивавсь... Та, коли правда, що гуси вола переможуть, так перемогли і його гайдуки. їм повелося зв'язати йому мотузом ноги і він впав на землю. Тоді кинулись на його і зв'язали грубими посторонками. Розмотали йому відтак ноги і підвели.

— Маємо тебе, гільтаю,— сичав старший від гайдуків.— Ти ще не знаєш, що ти в руках вірних слуг князя Яреми Вишневецького.

Старший був такий безпечний тепер, що аж близько до козака підступив і хотів його вдарити в лице. Тепер йому вже нічого не зробить. Та в ту мить козак ухилив голову, а коліном так штовхнув його під груди, що вбив на смерть... Гайдуки аж оторопіли і кинулись старшого рятувати. З того скористав козак. Він так напружив руки, що посторонки порвались, мов нитки. Козак повалив п'ястукон найближчого гайдука і став шукати за шаблею. Та шабля лежала десь під дошками. Тоді оп'ять на його кинулись, повалили на землю і наново зв'язали.

Із замку наспіла підмога. Побачивши, що сталося, побачивши стільки трупів і ранених, були б порвали козака на куски, коли б не те, що тепер і пан каштелян приказав гостро через посильного узяти його живого.

Рушили тепер усі до замку. Гайдуки обступили довкруги козака, якого вели на мотузі, мов ведмедя. Вони посміхались над ним, лаяли,

відгрожувались та жаден не посмів приступити до нього ближче. Козак ішов гордо з піднесеною головою.

— Підеш, злодію, високо, ясний князь покаже тобі далеку околицю, коли на палю застромлять, тоді знатимеш, по чому локоть...

А козак ні пари з уст. Подивиться лише на того, що його лає, таким оком, такою погордою і завзяттям, що у того аж кров стигне. У замку вже знали, що сталося. Усі заворушились. На подвір'ї стояли всі двораки. Вони вижидали, коли приведуть харциза. Такого зухвальства в оселях ясного князя ще не було ніколи. У білий день напасти на княжого орендаря, стільки вірних гайдуків побити!

— Яку кару йому призначимо? — питали каштеляна...

— Не моє діло. За тиждень приїде сюди ясний князь, то хай він присудить. До сеї пори ми його задержимо. Ви знаєте, що князь таке любить і ніхто з нас такої смерті не видумає, як він... Харциза тим часом замкнемо на вежі, там буде найбезпечніше. З льоху може випорпатись попід землю. Ті шельми мають способи, наче б з чортом покумалися. А там високо, то не втече...

Усю розмову зачув Івась. Щоб не зрадитись з тим, що в його душі діялось, він пішов у середину і тут с криве я за вікном так, що бачив усе, а його ніхто не помітив...

— Багато поранених? — питав каштелян гайдука.

— Здається, кожному досталось, шість неживих.

— Ах драби, старшого зараз під киї узяти, шельма тільки народу збавив.

— Старший теж неживий. Харциз як його копнув під груди, так і згинув на місці.

— То якась дужа бестія. Тим більше не будемо карати, хай підожде на князя.

— Таке зухвальство,— говорив якийсь дворак,— —орендаря вбив першого...

— Чорт бери жида, вони ніколи не переведуться. Орендарів зголоситься десять на місце одного. Мені людей шкода.

Усе те чув Івась. Тим часом перед замковим валом почувся гамір. Отеє вели пійманого запорожця. Івась виглянув через вікно у ту саму хвилю, як цілий гурт переходив ворота. Гайдуки трохи розхилились, і Івась помітив лице козака.

— Таж це — Касян! — вирвавсь Івасеві оклик, якого він сам налякавсь. Він оглянувся кругом себе. В кімнаті не було нікого і ніхто оклику не чув. Уся двірня звернула свої очі на злочинця. Його привели перед лице каштеляна.

— Як тебе звуть? — гукнув каштелян грізно.

— Зви мене як хочеш, у мене ймен до ката,— відповів з гордою усмішкою Касян.

— Звідкіля ти?

— Зі світу...

— За чим ти сюди прийшов?

— Це вже моє діло, за чим я сюди попався.

— Чом ти жида вбив?

— Жаль тобі за ним? Пустити мене, я тобі цілий віз привезу, та ще й побожуся, що додержу слова...

— Ти, падло хамське, не жартуй, а відповідай, що тебе питають. Ти знаєш, що тебе жде?

— Знаю, хоч би й зараз, я готовий...

— Тверда шельма, зухвала, варто б його дати катові, щоб його у свої руки взяв,— говорив один дворак...

— Не можна, полишім князеві. Та шельма мені подобається...

— Слухай, нещасний, розкажи мені по правді, за чим ти тут прийшов, чи мав яких спільників в селі, визнай щирю правду, тобі легше буде...

— Ото ти вигадав! Мав би я де спільників шукати та між тими вівцями? Я за ними обстав, жида заголом-шив, на мене ідуть озброєні гайдуки, а ті барани в розтіч. Коли б у мене під рукою зо два десятки товаришів із Запоріжжя, вони б усіх твоїх ледачих гайдуків перебили та ще й того дрантивого замку добули.

— Поведіть його на вежу в гору, закуйте добре в кайдани і замкніть. Хай почекає до приїзду князя. Дайте йому їсти...

"Щоби я мав головою наложити, щоб мене на вогню живого спалили, я його мушу освободити",— постановив собі Івась в душі у ту хвилю, як Касяна вели на вежу.

XI.

Замок у Гаврилівні був такий самий, як усі тогочасні панські замки. То був четверокутник окопаний глибоким ровом, у яким стояла вода. На високому валу стояв дубовий палісадник. У нім були діри для рушниць. Була одна дубова кована брама над мостом, який можна було стягнути вгору під браму. Над брамою стояла дерев'яна вежа. У ній мешкала сторожа замкова і стояла одна гармата. Попід валами були замкові будинки на збрую, припаси воєнні та харчі. Посередині двору стояв головний будинок. Усе те було з грубих дубових бервен. Будинок сей припирав одним боком до валу і тут стояла висока, в чотири кути вежа, теж дерев'яна.

Такі замки ставили скрізь по Україні, спершу для оборони перед несподіваним набігом орди. Увесь народ, кому лише була спромога, ховався за ті вали і спільно оборонялися.

Опісля, як пани завели скрізь невольничі права над робучим народом, у тих замках мешкали пани або їх повновластці з військовою залогою, котра б удержувала підданців у послусі, та кожне невдоволення, кожен непослух, бунт, здавила сильною рукою відразу. Князь Ярема Вишневецький понаставляв таких дерев'яних замків усюди в своїх маєтностях... Такий поставив і в Гаврилівні.

Івась за свого дволітного побуту у замку пізнав його добре, знав усі входи і виходи, знав добре і вежу.

Вона мала три невисокі поверхи. На горі не було даху. До вежі було два входи. Один знадвору до житла замкового ключника, якого звали бургграфом, другий таки із просторих сіней замкового будинку. Нагору вели вузькі сходи, які крутилися попід стінами вгору. Середина вежі поміж сходами мала комору з різною потребою. Аж кімната на найвищій поверсі під самою стелею була пригожа на житло і мала на усі чотири сторони по одному заґратованому віконці. У тій кімнатці були ще сходи на

гору. Вихід затикався щільно лежачими дверми, які замикали колодкою. На самій горі був дубовий палісадник з дірами до стріляння. У ту вежу мали замкнути Касяна. Перед тим ще винесли грубі тяжкі кайдани, якими скували йому руки і ноги. Кайдани замкнули великою колодкою. На всю ту роботу дививсь Івась із своєї скритки. Дививсь так пильно, щоб нічого не пройшло повз його увагу. Він бачив, як ключник замкнув колодку і сховав ключ у кишеню... Відтак було чути кроки людей по сходах, як люди назад сходили, двері зачинилися і заскрипів замок. З того зміркував Івась, що Касян знаходиться лише за одним замком. Більше не було йому що сьогодні запам'ятовувати, і він пішов до своєї роботи. Зайшов до пана і спитав, чи прикаже сьогодні грати...

— Не треба! Треба розпорядитися, щоб гайдуків похоронили. Ти бачив розбишаку?

— Ні, я саме прибирав у покоях, бо усе порозбігалось, мов дітваки. Яка там невидальщина! Чимало їх на світі...

— І ти не був цікавий?

— Цікавий то я був, та мусив робити, бо нічого не було б зроблено... Диваки та й годі.

— Ну, йди собі.

Івась вийшов і рішився підождати до вечора. Він сьогодні мусить говорити з Касяном і обдумати втечу. Залишився усього один тиждень часу. Коли не поспіють утекти, поки приїде князь, так усе пропало, бо тоді не жити Касянові.

Як тільки смерклося, вийшов Івась надвір. Під дверми вежі сидів старий ключник і відмовляв півголо-сом свій папір...

— Добрий вечір, пане бургграфі,— заговорив Івась і присів біля нього.

— Здоров синку! Розбишаку бачив?

— Бачив, дужий хлоп!

— Дужий, як ведмідь, кайдани носить, мов ружа-нець...

— Коли добре випеститься, не буде брикати.

— Еге ж, випоститься, пан каштелян велів йому їсти давати аж до приїзду ясного князя.

— А ви йому давали? їв добре, бо він такої панської страви з роду не їв... Я був певен, що вони стервом та травою живляться.

— Ще я йому не давав, та треба таки дати, бо шельма чув добре приказ пана каштеляна і готовий при нагоді поскаржитися.

— Я би рад лише бачити, як він жерти буде.

— А так, як усі люди їдять...

— Ви, пане, не знаєте. Наші люди говорять що батьком степових розбишак був вовкулака. Від того то він такий дужий і пажерливий. Отцей як наших гайдуків поторощив!

— І прості люди справді в те вірять?..

— Авжеж, і тому його так бояться. Ви чували, що говорили? Як він з гайдуками бився, то ні один чоловік не прийшов йому з поміччю. Усі пішли в роз-тіч, бо кожне боялося за себе...

— Добре тобі говорити, а мені прийдеться ще лізти під гору, а ноги мені ломить, здається, дощ буде...

— А ви боїтесь самі йти?

— Чого ж би? Я у ваші хлопські забобони не вірю.

Коли б він на волі, я би його боявся, та він добре скований, сам я колодку замкнув.

— Сховайте пане добре ключ, а то ще який чорт (бо він може з чортом кумається) вихопить та йому передасть...

— Чортяка не має до мене приступу. У мене біля дверей свячена вода, а в хаті реліквії, то лихе не має приступу, а ключ я саме поклав під реліквіями. Ти тут підожди, а я зайду у кухню за стравою.

Старий підвівся зі стільця і пішов у другий будинок у кухню. Івась зараз метнувся у хатчину ключника і став напмацьки шукати по стінах, — і справді, над постелею була прибита дощечка, а на ній стояв хрест. Під хрестом лежав ключ. Показалася, що старий говорив правду. Що робити? Узяти ключ зараз? Небезпечно. Старий помітить, наробить крику, а тоді усе пропало. Треба підождати, а за той час обговорити діло з Касяном. Івась поклав дрижачою рукою ключ на своїм місці і вийшов надвір.

Старий вернувся згодом, несучи глек зі стравою...

— От, справді завтра дощ буде. По костях мене страх ломить. Як я там вилізу, далєбі не знаю... Слухай, хлопче, може б ти мене виручив та й заніс?

Івась мало зі шкури не вискочив, так втішився.

— Батеньку, за ніщо в світі, я боюся його, він може мене з'їсть живого. Ви не знаєте, що то вовкулака, він так раз-два у вовка перекинеться, а тоді і кайдани нічого не допоможуть...

— Не плети теревенів, дурню, а неси. За те тобі п'ятака дам.

— Ну добре, я понесу, але і ви ходіть зі мною...

— Осел! Маю я йти з тобою, то й сам піду...

— Та вже, пане, не сердьтеся, але як мені що лихе станеться, то буде на вашій душі...

— Ну, ну, я беру на свою душу, а ти неси. Івась узяв глечик і став хреститися:

— Хрест на міні, хрест на спині, увесь у хрестах, як овечка в реп'яхах. Дайте ж мені, пане, якого світла...

— Дам тобі свічку.— Старий виніс з хати свічку і засвітив. Івась пішов з б'ючим серцем сходами, а старий мимрив сам до себе: "Ото дурень, він справді вірить у вовкулаків, мені такого й треба, що мене виручати буде"...

Та Івась вернув зі сходів:

— Та ключа ви мені не дали...

— Чому ти не нагадав? Ось маєш...

Івась пішов знов по сходах. Станув під дверми і наслухував. В'язень ходив по кімнаті і брящав лан-цюхами. Івась отворив замок, відчинив двері і станув серед хати:

— Чого тобі треба? — гримнув Касян.

— Тихше, дядьку, вечеру тобі приніс, хіба мене не пізнав?

Касян приглянувся йому:

— Івась!

— Пробі, тихше, дядьку, а то усе пропаде.

— Що ти тут робиш?

— Я тут служу, насилу взяли, та коли Господь допоможе, то втечемо разом. Та ніхто не сміє знати, що ми собі знайомі... Нас може хтось підглянути. Слухай дядьку, рідний мій. Я вже знаю, де лежить ключ від колодки до твоїх кайданів. Коли наспіє пора, я його візьму. Не журись, усе буде гаразд, лише на волю Божу здайся... Тепер вечеряй, ось глечик, мені ніколи.— Івась вийшов, замкнув замок і став навпомацки, держачись стін, сходити в долину...

— Ти чого задув світло?

— Вітер повіяв. Страх, пане, як я налякався, який він страшний, я вже знаю, що він вовкулака.

— Ну, добре вже, йди спати, а Боже тебе борони виговоритися перед паном, що ти ходив на вежу, а не я. Я б тебе убив... Ось твій п'ятак...

Сієї ночі Івась не міг заснути. Він перевертався з боку на бік та придумував способи, як би то визволити дядька Касяна від неминучої смерті...

Другої днини спитав його пан каштелян:

— І ти не цікавий подивитися на харциза?

— Я, вельможний пане, боюся його. То певно вовкулака буде. Пани не знають, що то вовкулака, але ми, простий народ, знаємо добре і не один заплатив за се своїм життям. Я би на нього не поглянув за ніщо в світі...

— Аз чого ти кажеш, що він вовкулака?

— Страшенна сила у нього. Мені говорили люди, що розкидав нашими гайдуками, мов сніпками й одному то відразу голову відрубав. З того я бачу, що й куля його не візьметься...

Панові це дитиняче говорення дуже подобалося. Івась говорив так щиро, що ніяк не можна було підозрівати хитрощів. Він знав теж, що народ український вірить у вовкулаків, відьом, русалок та характерників.

— А хіба сей вовкулака міг би тобі що-небудь злого зробити?

— То вельможний пан не знає? — каже Івась, а сам аж труситься цілим тілом.— Та ж він як схоче, то чоловіка перекине в яку-небудь звірюку, а опісля з'їсть. Так йому не вільно людей їсти, але тварюку вже можна. А коли б він під той час перекинувся сам у вовка, то вже може і людину з'їсти...

— А коли ж вовкулаки у вовків перекидаються?

— У них лише такі ночі бувають, а се буває різно: в одного так, а у другого знову коли інде. Я сього добре не знаю і люди не знають, хіба сам вовкулака знає...

— Бачиш, хлопче, які то дурні забобони. А то все походить із вашої хлопської віри. У нашій вірі не знають нічого ні про вовкулак, ні про відьом...

— Я се вже знаю, мені про це вже отець капелан розказував...

— Ось бачиш, чому не даси себе перехрестити?

— Бо мені усе здається, що за вовкулаків, то є правда. Я сеї ночі заснути не міг. Усе мені цей поганець привиджувався. Я аж боюся спогадати, що воно ще з того буде.

— Підожди, хай тільки ясний князь приїде, то розбишаку, чи як ти кажеш, вовкулаку на паль застромлять, коли чого гіршого ясний князь не придумає... А як його на паль надінуть, то йому й сам люципер не допоможе.

Пан був переконаний, що Івась говорить правду, і тому був певний, що не подивиться на козака, не то, щоб йому помагав. А Івась мучив свій мозок над способом визволення...

Завелось тепер так, що Івась носив Касянові їду кожного вечера. Кожного разу діставав п'ятака. З Касяном побував дуже коротко, розмовляв тихо і гасив світло, щоб їх хто не підглянув.

Івась швендяючись по дворі, помітив в одній комірчині довгого мотуза. Комірчини сеї ніхто не замикав. Уночі викрався Івась у двір і забрав мотуза. На його місце поскладав усіляке ломаччя, яке було у комірці. Мотуза заховав під сходами і прикрив старим полотном. Часто заглядав Івась у хатину ключника, чи ключ від колодки був на місці. Згодом про гільтая ніхто не згадував. Він сидів спокійно, приймав їжу і лежав цілими днями в своїм берлозі. Прийшла з Лубнів вістка, що князь приїде пізніше, з чого Івась дуже був радий: матиме можливість краще обдумати план утечі... Зразу думав Івась так, щоб розкувати Касяна з кайданів, дати йому зброю, зв'язати ключника мотузом і непомітно вийти за ворота замку. Та се було небезпечно, бо тоді, як би Касян міг вийти? Брама замкнена і нікого із замку не можна було випускати. Другий спосіб спуститися по мотузі з вершка вежі в рів. Потреба було лише сильного і довгого шнура. Шнура вже придбав, та не знав, чи він видержить.

Другого вечора Івась заніс шнура непомітно у вежу та сховав під сходи. Несучи вечерю, заніс його Касянові, щоб через день випробував його силу... На другий день довідався, що мотуз місцями спорохнявів і урвався. Івась зажурився тим дуже, та не тратив надії. Вночі закрався до конюшні і повідпинав кілька поводів від уздениць... Та тут йому не пощастилося. Його якраз, як виходив з конюшні, приловив конюший... Івась миттю сховав мотузи під жупан.

— Ти тут за чим? — grimнув конюший.

— Післав мене вельможний пан каштелян, чи усе в порядку та чи служба на своєму місці, та бачу, що не всі були дома і мушу се панові сказати...

— Кого ж нема?

— Тепер усі, та до сеї хвилі вас не було... Конюший змішався, бо саме він виходив без дозволу на село...

— Я стояв біля воріт,— оправдовувався він.

— Я там був, та якось вас не помітив,— говорив знову Івась так, наче б кожне слово цідив крізь густе решето.

— І ти справді хочеш панові сказати?

— Я мушу, по те мене сюди прислали...

— Слухай, не говори сей раз, я тобі не позабуду...

— І стайня не була заперта, видно, конюхи на вас ждали...

— На мене, чи не на мене, а ти мовчи, а то далєбі поб'ю...

— І це я панові скажу...

— Слухай, мовчи, ради Бога, ти знаєш, що пан каштелян строгий чоловік, люто мене скарає, що тобі з цього буде?..

— Мені вас жаль, то й не скажу сим разом, та зараз лягайте спати і стайню замкніть...

— А то панський лизун, хам собачий, як підглядає...— думав про себе конюший...

— А то дурень, як легко дав себе вбрати у шори,— думав Івась, несучи цілий жмут добрих міцних мотузків...

Мотуззя сховав добре у димар, куди ніколи ніхто не заглядав. Другого дня говорили між собою парубки від коней, що хтось позабирав їм поводи від уз-дениць. Але старший конюший, або як його звали маш-талір, насварив на них, що не пильнують і річ з мотузами зам'яв. Йому й на думку не прийшло, що се зробив Івась. Навіть боявся його поспитати, аби не розсердився і не вихляпав перед паном...

Зближалася рішуча хвиля. День був хмарний. Івась надіявся з того, що й ніч буде темна і якраз добра до втечі. Івась нічого по собі не показував, що в його душі варилося. Робив свою роботу пильно і був дуже веселий...

Як лише смерклося пішов до ключника: .— Вечеря готова?

— Зараз принесу, подожди тут...

Але Івась не ждав. Як тільки ключник пішов до кухні, він кинувся у його хатчину і схопив ключ з-під хрестика. Відтак поскакав у димар, приніс шнур і сховав під сходами... Надійшов старий.

— Пане бургграфі, ви сьогодні знеможені, буде уночі неперемінно дощ. Певно вам у костях ломить. Ви зараз лягайте спати.

— Я ж мушу замкнути двері, як ти вийдеш звідсіля?

— А я таке придумав: з вежі є ще одні двері до замку на першому поверсі. Там я й вийду, лише, ключа дайте.

— Не треба, там незамкнено...

— То ж і гаразд буде. Бо я сьогодні трохи довше забарюся. Там у того харциза стільки нечистоти, що годі видержати, такий сморід. Я знаю, що завтра вельможні панство хочуть навідатись до нього. Як би воно було, якби таке застали? Знову на вас накинуться би. А так я усе те приберу, що й знаку не остане...

— Дуже добре ти вигадав справді. Пан каштелян сварив би мене.

— А куди ж я все те повиношу? Та тут такого смороду буде...

— Ну що ж робити? На те воно ніч...

— А я думаю, коли б повиносив на вишку вежі, а звідсіля вже через палісаду у замковий рів...

— Дуже добре ти придумав, так і зроби.

— Коли ж бо там у стелі двері замкнені...

— Підожди, я тобі ключ дам.— Старий пішов до хати і приніс ключ.— А харциза ти вже не боїшся?

— Мені здається, пане, що заки наш князь приїде, то він й ноги задре. Щось його дуже наші гайдуки подавили, либонь чи чого у середині не відбили. Кілька разів прийду, а він лежить у берлозі своїм, ані ворухнеться ні слова не промовить, я вже і заговорював до нього. Такий він здається вовкулака буде як і я.

— Ну, добре, добре, йди, а я тобі за це окремо дещо дам. Иди, а я таки ляжу під перину, бо чогось кості мені дуже ломить.

— Зараз іду, ви лише дайте яку лопату та віник...

— Ось тут у кутку, візьми.

— Добраніч панові!

Івась узяв глечик зі стравою, лопату, віник і посторонки та подався нагору.

— Ось тут, дядьку, ключ від кайданів. Підожди, я отворю,— говорив Івась, аж задихався. Він отворив колодку, і кайдани злетіли з рук. Касян зробив решту.

Тепер він випрямився і став випростовувати руки та ноги.

— От що то неволя значить, коли б так довше був закований, либонь, згорбатів би навіки.

— Ти, дядьку, позв'язуй отсі поводи, двері відчиню на гору, та поки що, аби нам хто не перебив, замкну отсі двері.— Івась вийняв ключ з другого боку і замкнув двері з середини. Поліз відтак по східцях і відімкнув двері на вишку. Звідсіля повіяло свіжим воздухом, бо в кімнаті була неможлива задуха.

— Тепер, дядьку, треба погасити світло, воно нам не потрібне і може нас зрадити... Ходім на гору. Там ти набереш сили, бо тут справді здохнути можна.

Повлазили оба на гору і полягали.

— Нам треба так підождати, аж усе у замку посне.

Тепер розповів Івась Касянові, як він перехитрив ключника, та самого пана каштеляна.

— Мудрий з тебе хлопець, що й годі, а знаєш ти, що тебе жде, коли б тебе зловили ураз зі мною?

— Коли я знаю Ярему Вишневецького, то й це знаю, що мене жде: мені би щонайменше голову відрубали...

— Чого ж ти на таке наважився? Я вже своє віджив, я вже в літах, та тебе ще шкода.

— Ні не шкода. Я тобі, дядьку, багато винен. Ти мене врятував від татарської неволі, а це мені Бог дав нагоду віддячитись тобі за твою добрість. Тому то не жаль було б мені вмирати за добре діло. Та коли воно діло добре, то й Господь-Бог нам допоможе, що втечемо, я маю певність.

— Мій сину любий,— говорив Касян, аж сльози йому в очах завертілись,— яке у тебе золоте серце.— Він обняв Івася і поцілував...

У замку все затихло. Чути було, як в конюшні хрупали коні сіно, а по башті над брамою ходить вартувий.

Виждали ще добрий час, а тоді Івась провів навпомацки Касяна під палісадник і показав з котрого боку можна спускатися, щоб у рів попасти...

Касян прив'язав мотуза і спустив у воду...

Потому Касян перехрестився і, держачись шнура, переліз через палісадник.

Івась вижидав з б'ючим серцем, чи поведеться, чи шнур не лопне під таким тягарем. Він перехилився через палісадник і дивився у пітьму в долину. За хвилю почув, як булькнула вода. Івась взяв рукою мотуза, він звисав вільно. "Слава ж тобі, Господи милосердний, тепер мені легше буде". Івась узяв клунок на плечі і прив'язав собі через плече, відтак обережно, мов кіт, переліз через палісадник, закрутив мотуза за ногу, зачіпився обіруч і з'їхав в долину, мов павук по павутині. В долині підхопив його руками Касян, щоб не попав у воду. Прошептав:

— Тепер, синку, веди, я на твоїй голові.

Івась знав добре дорогу. Пішли трохи далі, де вода висохла і перейшли рів. Ніч була така темна, хоч око виколи.

— То ще не все зроблено,— шептав Касян, держачись Івася за полу, мов сліпець.— Як воно стільки дороги пішки зайти та ще без зброї? Завтра, а чого доброго, ще раніше помітять нашу втечу, пішлють погоню, а тоді обороняйся, чим хочеш...

— Не журись, дядьку. Ось у мене за плечами дві шаблі, чотири пістолі, муніція та й харчів трохи. Усе я подбав, та налагодив... І коні у нас будуть... Я знаю, де людські коні ночують, піймаємо два та й годі...

— Що? Я би у свого брата коня крав? Вибачай, цього я не зроблю, хіба я конокрад? Я візьму татарського, панського коня, а мужицького не

візьму. Вони люди бідні. Нам би добитися до якої ріки, сплести байдак хоч би хворосту і поплисти на плавню доли, ось як буде.

— Не Переч, дядьку, бо не ти проводиш, а я, і мене слід слухати. Тепер узяти що-небудь не гріх, бо ми в смертній небезпеці, так воно і у книжках святих записано.

— А у мене записано у серці, що так не можна. Як прийдеться йти у пекло, то хіба книжку твою візьму з собою, а там розверну перед люципером та й скажу: читай, шельмо, як мудрі люди у книжці записали, та й пусти мене звідсіля у небо... Егеж! То мудрагелі на-рошно таке у книжку вложили, щоб зі своїми гріхами перед Богом вибrehатися, а воно так не йде. Гріх, то гріх, коли тобі смертна потреба, як ти толкуєш, так пропадай, але хай душа твоя стане перед Господом чиста від гріха такого, як людська кривда. Це найтяжчий гріх...

— Дядьку, мовчи. Ти розписався, мов піп на проповіді. Чого доброго, ще хто підслухає...

Велися так мовчки. Івась обійшов довкруги замок, вийшли за село і подались на леваду, де ночували коні. Вони паслися попутані...

— Твій кінь десь тут буде,— шептав Івась — ану, приклич його по-своєму...

— Хіба ж справді?

— А так. У замку балакали, що як ти зчепився з гайдуками, то селяни, втікаючи, твого коня забрали.— Касян став стиха присвистувати на різні дивні способи.

— Як він тут є, то певно прийде.

Але кінь не приходив. За те у той бік наближався хтось, хто на коня не був схожий.

— Хто це тут волочиться? — спитав якийсь голос.

— Тихо будь, коли хочеш жити,— говорив Івась, підходячи до нього.— Хто це?

— Я Свирид Патика, а ти хто?

— Іван Чорноусенко.

— А чого ж ти вночі поміж коні блукаєш?

— Бачив ти того запорожця, що на Спаса жида розімняв, а опісля його гайдуки піймали?

— Як не бачити? Усі бачили, гарний козак, та жаль мені його, що так сердега попався.

— Як тобі справді жаль, то поможи йому втечи. Де його кінь? Хто його забрав?

— Коня забрав я і він тут пасеться. Але ледве, чи конем на вежу виїде...

— Не турбуйсь, а коня зараз сюди приведи, опісля тобі усе розкажу. Лише мовчи, Свириде, коли не хочеш мене занапастити. Приведи зараз.

Свирид пішов поміж коні і за хвилю привів двоє спутаних.

— Слухай! Запорожець є тут, коня розпугай та загнуждай хоч, коли сідла нема.

Касян устав із землі і наблизився...

— Свят-Господи, це ж справді характерник!

— Коли ти чоловік добрий, то роздобудь коня ще і для мого товариша, нам тікати пора і то зараз... Знай, що цей хлопець видобув мене із кайданів...

— Коли так, то бери ось другого мого, добрий кінь...

— Скільки хочеш?

— Грошей я не візьму,— каже Свирид,— така людина варта сотню коней, цілий табун, не то що.

— Даром не хочу, ось і гроші, які у мене є...

— Держіть коней, я зараз,— сказав Свирид і пропав у пітьмі...

За хвилю вернувся з двома узденицями і двома сідлами.

— Одно твоє, а друге я узяв чуже, завтра йому заплачу, бо значиться, хтось украв, а я недопильнував, як моя черга була...

Умить посіддали коней.

— Бери гроші,— каже Касян.

— Сказав, що не візьму, за того одного орендаря ти варта більше. Сідайте та скачіть, бо за вами певно буде погоня...

Посіддали на коней, попрощалися зі Свиридом і помчали у степ...

Надворі стало сіріти. Касян оглянувся по небі зараз завернув у бік.

— Нам треба добитися до Дніпра, а тоді ми спаслись...

— Доб'ємось, дядьку, а коли нас догонять, то живих не візьмуть,— говорив твердо Івась.

Коні гнали щосили на південний захід. Як розвиднілось, вони були далеко в степу серед високої трави. Біля полудня стали спочивати:

— Мені ся сторона добре відома,— говорив Касян.— Ми прямо їдемо до Дніпра, а коли досягнемо берега, то напроти нас буде козацьке місто Черкаси... Та коли дотепер нема погоні, то вже нам нічого не зроблять...

За те, Івасю, що ти мені так віддячився, повік тобі не забуду, і зараз на Січі я тебе за сина свого прийму.